

АЛИШЕР
НАВОИЙ

ХАЛҚАРО ҚАВМЛАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожидида алоҳида ўрин тутди. Улуғ шоир ўзининг шеърий ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намоён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади.

Жонажон Ватанимиз «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

ШАВКАТ МИРЗИЁЕВ

АЛИШЕР НАВОЙЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ
ЎЗБЕКИСТОН ФАҢЛАР АҚДЕМИЯСИ
БАДИИЙ АКАДЕМИЯ
ЎЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОЙЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗ ЖИЛДЛИК

ТОШКЕНТ - 2022

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ ЖИЛД

*** **

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“ЛИСОН УТ-ТАЙР” ОБРАЗЛАРИ:
РАМЗ ВА МАЖОЗ ОЛАМИ

*** **

Сирдарёхон ЎТАНОВА

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА
РАНГ СИМВОЛИКАСИ

*** **

София ЖУМАЕВА

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА
РАМЗИЙ РАҚАМЛАР ТАЛҚИНИ

*Мир Алишер Навоий таваллудининг
580 йиллиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси
давлат мустақиллигининг 30 йиллигига бағишланади*

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Муслиҳиддин Муҳиддинов, Муҳаммаджон Имомназаров,
Сирожиддин Саййид, Иброҳим Ҳаққул, Шуҳрат Сирожиддинов,
Баҳром Абдуҳалимов, Мирзо Кенжабек, Жаббор Эшонқул, Нурбой Жабборов,
Афтондил Эркинов, Исажон Султон, Ваҳоб Раҳмонов, Шуҳрат Ризаев,
Боқижон Тўхлиев, Нусратулло Жумаҳўжа, Қосимжон Содиқов,
Султонмурод Олим, Каромат Муллаҳўжаева

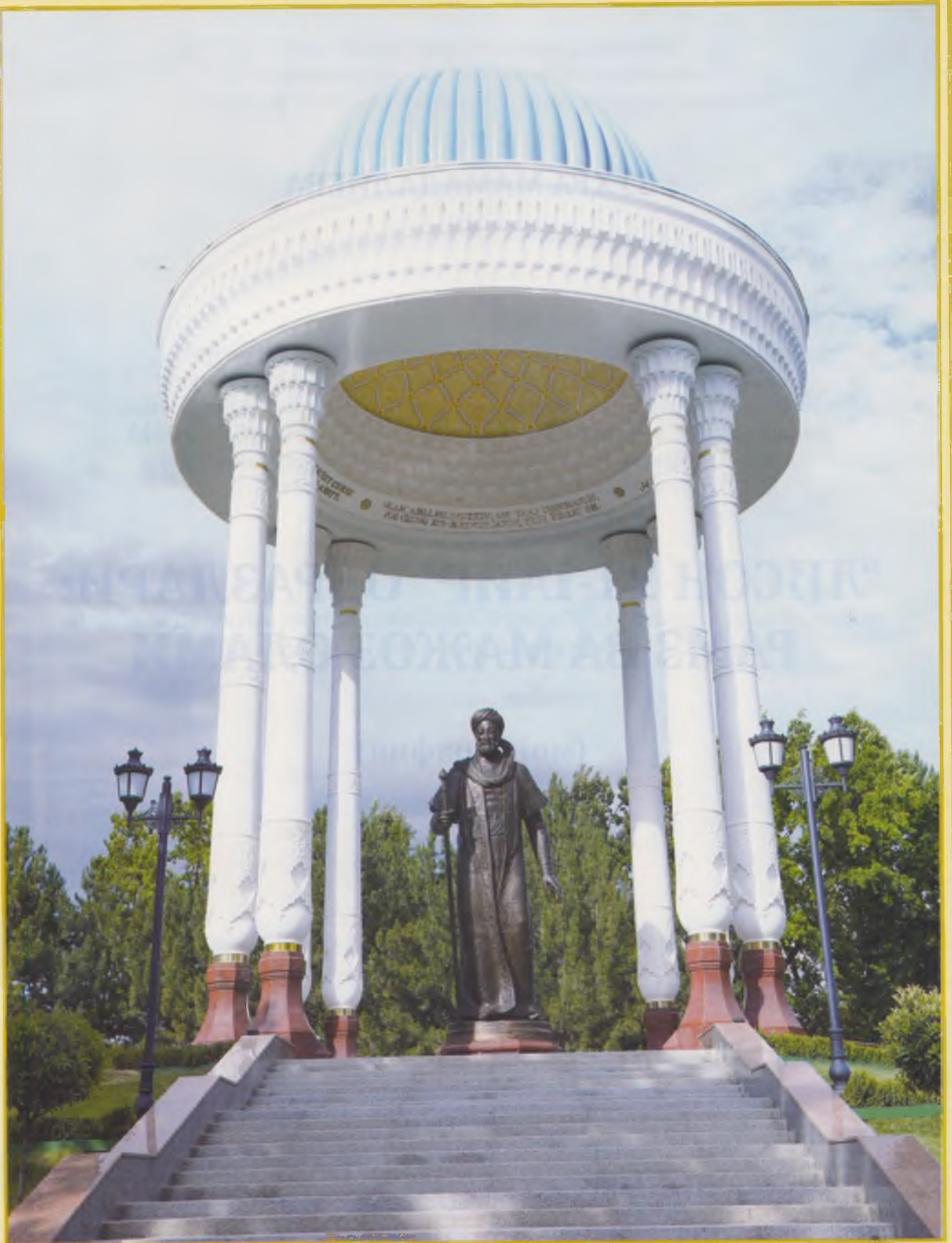
ИЖОДИЙ ГУРУҲ

Олимжон Давлатов, Дилнавоз Юсупова, Феруза Тўрахўжаева, Акмал Фармонов,
Диёра Абдужалилова, Ирода Эшонхонова, Орифжон Олимжанов

ЗУҲРА МАМАДАЛИЕВА

**“ЛИСОН УТ-ТАЙР” ОБРАЗЛАРИ:
РАМЗ ВА МАЖОЗ ОЛАМИ**

(монография)

Ушбу китоб мутолаасидан ҳосил бўладиган савобни улуғ устозим, ўзбек тасаввуфшунослик илмини шакллантирган заҳматкаш олим ва фидоий инсон, филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комиловнинг пок руҳларига бағишлайман.

Муаллиф.

СЎЗБОШИ

Ҳар бир тадқиқот ишининг ўз хусусияти, мақсадлари, ёзилиш услуби бўлади. Жумладан, Зухра Мамадалиева тадқиқотининг ҳам диққатни тортадиган ва илм аҳлига манзур бўладиган жиҳатлари кўп. Аввало шуки, мавзу анчайин мураккаб ва мунозарали жиҳатлари ҳам бор. Гап шундаки, улуғ Навоийнинг ушбу достони ҳақида бир нечта тадқиқотларда фикр-мулоҳазалар билдирилган, турли қарашлар баён этилган.

Аммо дostonнинг поэтикаси, алалхусус, рамзий образларнинг генезиси, манбалари ва уларнинг асрлар давомида турлича бадий талқинлари, типологик ўхшашликлар ва фарқлар, мифологиядан то сўфиёна-орифона адабиётгача ривож, Алишер Навоийнинг бу майдонда кўрсатган бемисл шоирона маҳорати махсус ўрганилмай келарди. Аксар ишларда Аттор ва Навоий асарлари қиёсига эътибор қилинган, холос. Шунда ҳам асарларнинг мазмунига кўпроқ эътибор қилинган ва шўролар даври мафкуриси таъсирида нотўғри талқинлар, Навоийни Атторга зид қўйиб, хато фикрларни баён қилиш бор эди.

Зухра Мамадалиеванинг ютуғи шундаки, у мавзуга холисона, объектив ёндашади. Шарқ адабиёти, айниқса, тасаввуфий адабиётнинг ўзига хос талаблари, анъаналаридан келиб чиқиб фикр юритади, Навоий ва Аттор ижодига ҳам шу нуқтаи назардан ёндашади. Тадқиқотда шу боис ўзбек шоирининг тимсоллар тавсифи ва тасвири, ирфоний маъноларни ғоят аниқ ва ифодали, равон баён этиш маҳорати ишончли мисоллар таҳлили билан очиб берилган.

Тадқиқотда “Лисон ут-тайр” достони юзасидан билдирилган фикрлар танқидий кўздан кечирилган ва Навоий билан Аттор дунёқараши, орифона фикрларнинг ҳамоҳанглиги, айна вақтда талқинлардаги фарқлари манбалар асосида ёритиб берилган. Бунда тадқиқотчи ҳам адабиётшунос, ҳам тасаввуфшунос сифатида мулоҳаза юритиб, айнан тасаввуфий шеърият поэтикаси, шунинг бир қисми бўлган рамзий ифодалар ва маънолар, ишора ва иборалар устида тўхтаб, турли хислат-хусусиятлар, тариқат йўлида учрайдиган руҳий кечинмалар, хавфу хатар ва умидбахшлик оҳанглари, Илоҳга бўлган муҳаббатнинг зоҳирий ва ботиний тасвирлари, қушлар (муридлар)нинг ҳар бирига хос сифатлар, бардош ва сабр, шу билан бирга Олий мақсадни англаш иштиёқи, водийлар тасвирининг мураккаб қатламлари ҳақида изчил фикр юритади ва Навоийнинг ниятлари ҳикоядан ҳикояга, водийдан водийга қандай шоён бўлиб боришини кўрсатишга муваффақ бўлади.

Тадқиқотчининг яна бир ютуғи шуки, у рамзий тимсоллар (қушлар)нинг қадимги Шарқ адабиёти ва фалсафасидаги ўрнини очиб берган, уларнинг турли талқинлари, бадий қиймати ҳақида кузатишлар қилган.

Айни шу фикрнинг мантиқий давоми сифатида “Лисон ут-тайр” тимсоллари кўлами, уларнинг бир бутун тизим сифатидаги ўзаро боғлиқлиги, ҳикоя ва ривоятларнинг тузилиши, савол-жавоблардан кузатилган асосий мақсад, Навоийнинг тасаввуфий шарҳу изоҳлари тафсилоти, нутқий жозибадорлик ва мўлжалга тегадиган ифода-абдорлар характери ҳам ўрганиб чиқилган.

Ишда “Авесто”, “Шоҳнома”, “Қуръон” қиссалари мазмуни, шу каби Ибн Сино, Имом Ғаззолий, Яҳё Суҳравардийларнинг Симурғ ҳақидаги фалсафий-ирфоний қарашлари батафсил тадқиқ этилгани, Фариддин Аттор ва Алишер Навоий асарларида бу тимсолнинг талқинларининг кўриниши, фарқларининг ажратиб кўрсатилганлиги, мисолларнинг кенг таҳлил қилиб, керакли илмий хулосалар чиқарилгани киши диққатини тортади.

Иш илмий-назарий жиҳатдан пухта ишланган, муаллиф қадимги туркий, форсий манбалар, рус ва ўзбек тилидаги назарий адабиётларни яхши ўргангани кўришиб турибди. Тадқиқотнинг боблари бир-бирини мантиқан тўлдиради. Айниқса, рамзий тимсолларнинг ҳар бирига хос хислатлари, бадиий-тасвирий воситаларни ўрганиш орқали Навоий ижодининг муҳим қирралари очилганки, бу навоийшуносликка қўшилган муносиб ҳиссадир.

Хуллас, танланган мавзу қиёсий-таҳлилий усулда ўрганилиб, яхши бир илмий-тадқиқот иши яратилган.

Нажмиддин Комилов,
филология фанлари доктори, профессор.
19 ноябрь 2010 й.

К И Р И Ш

Мустақиллик йилларида юртимизда барча соҳалар каби маънавият жабҳасига ҳам жиддий эътибор қаратилди. Халқимизнинг бой илмий-адабий, маънавий-маърифий мероси, миллий қадриятлари, урф-одат ва анъаналари тикланди. Маънавиятимизга қаратилган бундай эътибор унинг узвий бўлаги ҳисобланган адабиёт тарихига ҳам қаратилган эътибор, аҳамиятдан далолат беради.

Маълумки, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони ҳақида бир қатор илмий ишлар қилинган. Ш.Эшонхўжаев достоннинг илмий-танқидий матнини яратган, Ш.Шарипов асарнинг насрий баёнини амалга оширган. Достоннинг ғоявий-бадий хусусиятлари, ундаги образлари ҳам Ш.Шариповнинг тадқиқотида текширилган бўлса-да, лекин у биринчидан, бир бутун тизим сифатида ўрганилмаган, уларнинг келиб чиқиш манбалари етарлича тадқиқ этилмаган; иккинчидан эса, ишда образларга ўша давр нуқтаи назаридан баҳо берилган ўринлар ҳам учраб туради. Бундай камчиликлар “Лисон ут-тайр” достони бўйича қилинган бошқа илмий ишларда ҳам мавжуд, уларда достоннинг ва, албатта, ундаги образларнинг тасаввуфий маъноси етарли даражада тадқиқ қилинмаган.

Достондаги образларнинг бир бутун тизим сифатида ўрганилмаганлиги, уларнинг тасаввуфий мазмуни тадқиқ этилмаганлиги эса ўзбек адабиётшунослиги олдида бир қатор вазифаларни кўяди. Ушбу вазифаларни ҳисобга олган ҳолда достондаги тасаввуфий-рамзий тимсолларни тадқиқ этиш, уларнинг келиб чиқиш манбаси ва тадрижий тараққиёти ҳамда Навоий ижодидаги, хусусан, “Лисон ут-тайр”даги ривожини солиштириб таҳлил қилиш юзасидан яхлит илмий иш яратиш зарурати ушбу тадқиқотнинг долзарблигини белгилайди.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонига муносабат XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб шакллана бошлади. Бу жиҳатдан Е.Э.Бертельс, В.Зоҳидов, И.Султонов, Н.Маллаев, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Б.Валихўжаев, С.Ғаниева, Ш.Эшонхўжаев, Ш.Шарипов, З.Ҳамидов ишларида мазкур асарнинг бадий ва услубий жиҳатларига эътибор қаратилди¹. Мустақиллик йилларида Алишер Навоий ижодига ҳолис, илмий баҳо бериш, улуғ шоир ижодини изчил тадқиқ этиш баробарида мазкур достон қайта таҳлилга тортилди. Н.Комилов, И.Ҳаққулов, М.Имомназаров, М.Орипов, Ё.Исҳоқов, В.Раҳмонов, С.Олимов,

¹ Бертельс Е. Навои и Аттар / Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1966. – С.377-421; Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1961. – Б.16-46; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1968. – Б. 508-518; Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Фан, 1970. – Б. 192-198; Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги ижодий-матбаа уйи, 2010. – Б. 55-63; Абдуғафуров А. Алишер Навоий ижодида сатира. – Тошкент, 1972. – Б.189-198; Қаюмов А. Алишер Навоий. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976. – Б. 118-135; Валихўжаев Б. Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарида шеърӣ минатюраларни қайта ишлашдаги маҳорати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1976. – № 6. – Б. 35-41; Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1968. – Б. 108-111; Ш. Эшонхўжаев “Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарида “Ғаввос” ва “Ҳинд савдоғари” ҳикоялари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1976. – №3. – Б. 41-53; Шарипов Ш. “Лисон ут-тайр” ва ўзбек достончилиги // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1976. – №1. – Б. 56-78; Ҳамидов З. Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” асари тилининг лексик-семантик ва лингвопоэтик хусусиятлари. Фил.фан ном.дисс.... – Тошкент, 1982; Алишер Навоий асарларида тасдир санъати / Она тили ва адабиёт ўқитишнинг айрим масалалари. – Тошкент, 1989. – Б. 5-8.

Ҳ.Эшонқулов каби адабиётшуносларнинг рисола ва мақолаларида асар янгича нуқтаи назардан таҳлил қилинди¹.

Тадқиқотимизда қуйидаги ишларни кўриб чиқиш мақсад қилиб қўйилди:

- Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образларни бир бутун тизим сифатида ўрганиш;
- Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образларнинг келиб чиқиш манбаларини ўрганиш;
- тимсолларнинг Навоий ижодигача бўлган адабий-ижодий майдондаги ривожини тадқиқ этиш;
- Навоийнинг образ яратишдаги ўзига хослиги ҳамда маҳоратини таҳлил қилиш;
- достондаги образларнинг тасаввуфий ва рамзий маъноларидаги ўзаро боғлиқликни тадқиқ этиш.

¹ Комилов Н. Хилват ва анжуман / Тасаввуф. – Тошкент: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009. – Б.101-102; Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.139-150; Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз. Иккинчи мақола // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1889. – №4. – Б.152; Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз. Учинчи мақола // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1991. – № 4. – Б.176-181; Орипов М. Етти водий таърифи // Гулистон. – Тошкент, 1991. – № 9. – Б.18-20; Исоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 60-61; 89; 120; Раҳмонов В. Аттор ва Навоий. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990. – 09.02 – Б. 4; Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 197-140; Эшонқулов Ҳ. “Лисон ут-тайр”ни янгича ўрганиш тажрибасидан / Алишер Навоий ва форс-тожик шеъряти (Халқаро конференция материаллари). – Хўжанд: Давлат нашриёти, 2001. – Б.31-32.

І БОБ. МУМТОЗ АДАБИЁТИДАГИ РАМЗИЙ ОБРАЗЛАР

1.1. Туркий ва форсий халқлар эпик адабиётида рамзийлик

Мусулмон дунёси адабиётида рамзийлик анъанаси Қуръони Каримга бориб тақалади. Ушбу муқаддас китобдаги “оқ ва қора ип” («Бақара» сураси), “думи қирқилган” («Кавсар» сураси) каби рамзий сўз ва жумлалар Қуръони Карим орқали савод чиқарган авлодга сўзни мажоз билан англашдан таълим берди. Қуръони Каримнинг ўзбек адабиётига таъсири масаласи адабиётшунос олим Ҳ. Кароматов томонидан махсус ўрганилганлиги учун бу мавзуга алоҳида тўхталмаймиз.¹ Қуръони Каримни зоҳирий маънода шарҳлаш (тафсир) билан биргаликда унинг ботиний маъноларини изоҳлаш (таъвил) ҳам алоҳида илм даражасида юксалди.²

Ҳали тасаввуф (демакки, мажоз) адабиёти ўз такомиллигига етмасдан, яъни X асрдаёқ Ибн Синонинг асарлари мажозий услубда ёзилишининг ўзи мусулмон Шарқи адабиётида образли фикрлаш ва сўзлашнинг ўрнини кўрсатиб беради. Бироқ Ибн Синонинг “Ҳайй ибн Яқзон” (“Уйғоқ ўғли Тирик”) ва “Тайр қиссаси” (“Қуш қиссаси”), “Саломон ва Ибсол” каби фалсафий қиссалари зоҳиран шарқона қиссалар эса-да, ботинан юнон фалсафий тафаккури таъсирида эди. У ўз таржимаи ҳолида таъкидлаганидек, юнон фалсафасини ҳам у жуда эрта ўрганади.³

“Ҳайй ибн Яқзон” қиссасининг тили, услуби жуда оғир. Бунинг сабабини Ғарб олимларидан Меҳрон “Ибн Сино бу рисоаларни ўзининг энг яқин шогирдлари учун ёзган”, деб изоҳлайди.⁴ Ушбу қиссада асарнинг бош қаҳрамонлари муаллиф ва унинг суҳбатдоши – Ҳайй ибн Яқзон – юнон мутафаккирлари фикри бўйича, коинотдаги илк яратиқ – логосдир. Мусулмон Шарқи фалсафасига Ақли Аввал, Руҳи Аввал тарзида сингган бу яратиқни Ибн Сино ўзининг ушбу фалсафий асарига бош қаҳрамон этиб танлайди ва уни Уйғоқ ўғли Тирик, Ақли фаол номлари билан атади.

Асарда Ҳайй ибн Яқзон ўзининг саёҳатчи эканлигини, хунари дунё кезиш бўлганини айтади ва муаллифга бир қанча маслаҳатлар беради. Жумладан, унинг биринчи маслаҳати фаросат (мантиқ) илмини эгаллаш ва бу илмнинг фойдаси нақд илмлардан деб баҳолаш бўлади. Ҳайй ибн Яқзоннинг бу маслаҳати асарда ўқ чизиқдай ўтган. Қиссада муаллиф мантиқ илмини ҳаёт чашмасига ҳам ўхшатиб, унинг сувидан ичган зот Баҳри муҳитда чўкмайди, жазирамада куймайди, музликларда қотмайди, дейди. Бу фикри билан Ибн Сино ўз фалсафий қарашларида мантиқни (рационал билишни) биринчи ўринга қўйишини кўрсатмоқда. Шундан сўнг Ҳайй Ибн Яқзон муаллифни, аввало, ёнидаги учта (олдидаги, ўнгидаги ва сўлидаги) ошноларидан эҳтиёт бўлишга чорлайди. Бу ошноларни Ибн Сино фалсафий қиссаларининг тадқиқотчиси, адабиётшунос олим А. Ирисов “ички ва ташқи сезгилар” деб номлайди.⁵

Ҳайй ибн Яқзон муаллифга ўзи билган нарсаларни ҳикоя қилиб беради. Ушбу ҳикоялар борлиқнинг яратилиши “онтология” ва инсоннинг билиш муаммолари “генесиология” билан боғлиқки, бу фикрларнинг барчасида юнон фалсафаси, жумладан, Афлотун ва

¹ Бу ҳақда қаранг: Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993.

² Бу ҳақда қаранг: Эркинوف А. Алишер Навоий “Ҳамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари: Фил. фан. докт. ... дисс.– Тошкент, 1998. – Б. 33-34.

³ Ибн Сино Абу Али. Шеърлар ва тиббий дoston. – Тошкент: ЎзКПМК нашриёти, 1981. – Б.11.

⁴ Ибн Сино Абу Али. Саломон ва Ибсол. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б.13.

⁵ Ибн Сино Абу Али. Кўрсатилган асар - Б.118.

Арастуниг таъсирини сезиш мумкин. Бироқ бу таълимотни Ибн Сино ўз ўқувчисига образли тил билан баён қилади. Жумладан, коинот жисмлари ва қаватлари мамлакатларга, иқлим, денгиз ва дарёларга, инсон руҳиятидаги ҳолатлар ҳайвон ва афсонавий жонзотларга ўхшатишлар асарни фалсафий тезис ҳолидан образли тил билан сўзлайдиган бадиий асар даражасига кўтарган муҳим омиллардан ҳисобланади.

Қисса охирида Ҳайй ибн Яқзон барча яратилганнинг подшоҳини таърифлаб, уни ҳеч кимга ўхшамайдиган, ҳеч нарсага эҳтиёжи йўқ, васфини баён этишга тиллар ожиз бўлган зот деб таърифлайди. Асар “Истасанг, менга эргаш, сени унга олиб бораин” деган жумла билан якунланади. Кўринадики, бу ерда гап Тангри ҳақида бормоқда, лекин Ибн Сино унга тасаввуф таълимоти таълим берганидек, “ўзликни англаб”, “ахлоқни поклаб” эмас, балки, рационал билимларни эгаллаб, дунёни англаш орқали, яъни фаол ақл ёрдамида боришни таъкидламоқда.

Ибн Синонинг яна бир асари “Тайр қиссаси” (“Қуш қиссаси”) деб номланади. Асар сюжетида тасвирланишича, бир гуруҳ қушлар нафс илинжида тузоққа тушиб қолишади. Кўкда учиб юрган озод қушлар ёрдамида қанотлари ва бўйниларидаги тузоқдан қутуладилар. Бироқ оёқларидаги тузоқ ҳалқаларидан халос бўла олмайдилар. Улар тузоқ ҳалқаларидан озод бўлиш умидида ва овчилардан қочиб, парвоз этадилар. Шу тахлит саккизта баланд тоғдан учиб ўтишади. Саккизинчи тоғдан кейинги гўзал бир водийда донлаб юрган қушлардан адолатли подшоҳнинг дарагини эшитиб, унинг саройига борадилар. Унга дардларини айтдилар. Подшоҳ “Оёқларингиздаги тузоқни уни қўйган кишидан бўлак ҳеч ким еча олмайди. Мен унга бир элчи юбораман. Элчи Сизларни тузоқдан қутқаришни овчидан илтимос қилади. Хурсанд бўлиб тарқалинглари” дейди.¹ Бизнинг фикримизча, ушбу қиссанинг тўлиқ ва аниқ изоҳини Ибн Синонинг диний, илмий ва фалсафий қарашларидан излаш керак.

“Ибн Сино фикрига кўра, барча мавжудотнинг асоси ва ибтидоси “вужуди вожиб”, яъни Тангридир. Вужуди вожиб – бу биринчи моҳият, жавҳар”.² Олам ва ундаги жами мавжудот, жумладан, инсон ҳам бу моҳият, жавҳардан босқичма-босқич эманация (таназзулот) йўналишида яратилган. (Мавзудан бироз четга чиқиб бўлса-да шуни айтиш жоизки, тасаввуф таълимотида Ибн ал-Арабий асослаган “Ваҳдат ул-вужуд” таълимотининг илк куртакларини биз айнан Ибн Сино фалсафий дунёқарашида кўришимиз мумкин.)³ “Ибн Сино тушунчасида билимларни чуқур ўрганиш орқали Худони билиш мумкин, деган фикр ётади. У мавжуд билимларни эгаллаган инсонгина ҳақиқий мусулмон бўла олади, деб тушунади. Ибн Сино мантиқни илмий билишнинг, мавжудотни ўрганишнинг илмий усули деб билади”.⁴ Демак, юқоридаги билганларимиз, Қуръони Каримнинг Ибн Сино бадиий ижодига, юнон фалсафасини эса унинг илмий дунёқарашига таъсирдан келиб чиққан ҳолда қуйидагича хулоса чиқаришимиз мумкин:

Қиссадаги қушлар – инсонларнинг руҳлари, уларнинг подшоҳ олдида бориши – Тангри сари сафари ёки кўнгил (қуши)нинг Роббисига илтижоси десак, тўғрироқ бўлади. Асар сюжетидаги қушларнинг сафари Қуръони Каримдаги “Ал-Исро” сураси ва меърож ҳақидаги ҳадислар асосида яратилган. Ундаги қушлар ошиб ўтган водийлар – Муҳаммад Расулуллоҳ (с.а.в.) Меърож кечаси босиб ўтган осмоннинг саккизта қаватига ишорадир. Ундан кейинги

¹ Ибн Сино Абу Али. Тайр қиссаси. / Ислом тасаввуфи манбалари. Тўпловчи: Ҳ. Болтабоев. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005 – Б.82.

² Фалсафа. Қомусий луғат. Тошкент: Шарқ, 2004. – Б.140.

³ Бу ҳақда қаранг: Давлатов О. Ибн ал-Арабий ва унинг “ваҳдат ул-вужуд” фалсафаси. Тошкент: Фан, 2008.

⁴ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. №4. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2002. – Б. 55.

серўт, серсув водий – жаннатга, кейинги икки сарой – малакут ва жабарут оламларига муқояса қилинади. Бу оламлар бевосита юнон фалсафаси, янада аниқроқ айтадиган бўлсак, неоплатончи Плотин таълимотига бориб тақалади. Унинг таълимотига биноан, олам Бирликдан – Илоҳий Ибтидодан, унинг тошиб, ўз чегарасидан чиқиб кетишидан пайдо бўлган. Ундан кейин ақл, сўнг эса руҳ яралган. Худди мана шу оламлар билан боғлиқ фикрлар Фөробий орқали мусулмон Шарқи фалсафасига кириб келган ва юқоридаги тартибда ўзгаришга учраган. Ўрни келганда, шуни айтиш керакки, айни шу даврда араб дунёсида муътазалийлар воситасида ҳам неоплатончилик тасаввуф таълимоти билан синтезлашаётган эди.¹ Водийда донлаб юрган қушлар эса фаришталар оламидаги малаклар тасвиридир.

Ниҳоят қушлар – кишилар подшоҳ хузурига – Тангри даргоҳига етиб борадилар. Ундан оёқларидаги тузоқдан халос бўлиш йўлини сўрайдилар. Шунда подшо оёғингиздаги тузоқни уни қўйган овчидан бошқаси еча олмайди, дейди ва овчига элчи жўнатади. Асардаги овчидан мурод бу дунё, ундаги тузоқ – дунёвий орзу-ҳаваслар, элчи эса – ақл тимсолидир. Яъни ўзлигини маълум маънода англаган кишилар дунёвий орзу-ҳаваслардан бизни қутқар, деб Тангрига илтижо қиладилар. Уларга жавобан Тангри Ақлни юборади. Бу асар ўз маъно-мазмуни билан ақл ва мантиқни аввалги ўринга қўйиб, рационалликни оқласа-да, услуб жиҳатидан Қуръони Каримга яқинлиги ва образли фикрлашда устуворлиги сабабли тасаввуф адабиётининг ривожига катта таъсир кўрсатди.

Ибн Синонинг яна бир фалсафий асари “Саломон ва Ибсол” тасаввуфий фикрлар таъсирида яратилган бўлиб, унинг сюжети қуйидагича: Саломон исмли бир подшоҳ бўлиб, унинг Ибсол исмли укаси ақлу камол ва ҳусну жамолда етук йигит бўлиб етишади. Бундан хабардор бўлган янгаси – Саломоннинг хотини ўзи тарбиялаб вояга етказган Ибсолга кўнгил кўяди. Ва унга етишиш учун турли ҳийла-найранглари ишлатади. Лекин Ибсол унинг тузоғига тушмайди. Янгасидан узоқроқ бўлиш ниятида фотиҳлик йўлига кириб, турли юртларни забт этади. Охири, Ибсол саройга қайтиб келгач, унга етолмаслигини билган янгаси қайнисини ўлдирмоқчи бўлади ва сарой ошпази ҳамда унинг ёрдамчиси кўмагида ниятига етишади. Шундан сўнг Саломон бу суиқасдни англаб қолади ҳамда хотини ва унинг ёрдамчиларини қатл эттиради.

Бу рисола билан Ибн Сино фалсафа оламида кўп асрлик баҳс бўлмиш – руҳ, ақл, нафс ва уларнинг жангу жадали масаласига ўз муносабатини билдиради. Мутафаккир Саломонни – инсон руҳига, унинг укаси Ибсолни – ақлга, Саломоннинг хотинини эса – нафсга қиёслайди. Унинг Ибсолни ўлдиришга ёрдамлашган икки мулозими – сарой ошпази ва унинг ёрдамчиси – “Ҳайй ибн Яқзон”даги “ёмон ошнолар” билан ва “Тайр қиссаси”даги қушларнинг қаноти, оёғи ва бошларига тушган тузоқлар айнан бир нарсанинг, яъни нафснинг уч кўриниши – шаҳват, ғазаб ва истак майлларининг тимсолидир.

Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи “Ишорот ва танбеҳот” рисоласида қуйидаги фикрни билдирган: Агар қулоғингга чалинган бўлса, эшитганларинг орасида “Саломон ва Ибсол” қиссаси сенга ёқиб қолган, шуни билгилки, агар ирфон аҳлидан бўлсанг, Саломон сенинг ўзинг учун тўқилган масал, Ибсол маърифатдаги даражанг ҳақида тўқилган масалдир. Агар кучинг етса, шу рамзни ечгин”.²

Юқорида айтганимиздек, биз таҳлил қилаётган асарлар шунчаки бадий асар бўлмай, фалсафий қиссалар сирасига киради. Демак, муаллиф бу қиссалар орқали ўз илмий-фалсафий қарашларини намоён қилмоқда. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, аввалги икки қисса ақлни илк ўринга қўйиши билан аҳамиятли. Кейингиси эса инсон руҳиятини

¹ Бу ҳақда қаранг: Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. – С. 27-28.

² Ибн Сино Абу Али. Ишорот ва танбеҳот. – ЎЗР ФАШИ Қўлёзмалар фонди. Инд №2213. – 11-б варақ.

илк ўринга кўяди. Демак, бу асарлар ёзилиши оралиғида муаллифнинг фикри, дунёқараши қандайдир таъсирга учраган ва ўзгарган. Бу таъсир Ибн Сино асарларидаги образлар учун ҳам аҳамиятли бўлгани боис дастлаб ушбу таъсирнинг қандай ва ким томонидан берилганлигига тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, Ибн Синонинг фалсафий тафаккури шаклланиши жараёнида (яъни ёшлигида) унинг атрофи (Бухоро ва Хоразм)да тасаввуфий муҳит бўлмаган. Мавжуд илмий муҳит фақат дунёвий ва шаръий илмлар атрофида бўлган. Демак, “Ҳайй Ибн Яқзон” ва “Тайр қиссаси” асарлари мана шу билим ва таассуротлар асосида яратилган. Ибн Синонинг Ҳамадонга ва умуман, Эрон заминида қилган сафари уни тасаввуф илми билан таништиради. Бу ҳақда, айниқса, сўфий олимлардан Шайх Абусаид Абулхайр Мейхений (967 – 1049) билан учрашуви, у билан қилган турли мунозаралари ҳақида тасаввуфга оид бир қатор тазкираларда маълумотлар учрайди.¹ Бу илмнинг таъсири ва сўфийлар билан бўлган мунозаралар натижаси даҳо ижодкор онгига ўз инъикосини кўрсатиши табиий эди. Айнан мана шу таъсирлар самараси ўлароқ, кейинчалик Ибн Сино инсон руҳиятини ақлдан-да устун кўйиб, “Саломон ва Ибсол”дан ташқари “Ишорат ва танбеҳот” асарида ориф инсон ҳақида ўз фикру мулоҳазаларини баён этиб, махсус бир боб яратди. Асарда муаллиф тасаввуф таълимотини тан олибгина қолмай, орифлар ва уларнинг мартабалари, ирфон даражалари тўғрисида мутасаввуф олимлардан кам бўлмаган мушоҳадаларини баён этган.²

Тасаввуф адабиётининг бу даврдаги вакили, Ибн Синонинг кичик замондоши Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолийдир. Уни тасаввуф оламида ҳам ислоҳотчи сифатида билишади. Сабаби, у тасаввуф фалсафасини ислом динининг калом ва тафсир илмлари билан яқинлаштиради. Бу ҳақда нафосатшунос олим А.Шернинг куйидаги фикри ўринлидир: “... Тасаввуф назариясини фалсафа даражасига кўтарган аллома «Хужжат ул ислом» Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғазоллийдир... у сўфийлик ғояларини тарғиб қилар экан, уларни шариат аҳкомлари билан уйғунлаштириб юборишга ҳаракат қиларди”.³

Ғаззолийнинг илмий асарларида образли фикрлаш, тимсоллар тили билан сўзлаш унсурларини кўплаб учратишимиз мумкин. Жумладан, унинг “Кимёи саодат” асаридаги “Олам тузилиши баёнида” фаслидаги куйидаги сатрларга эътибор берайлик: “Кавокиб ва табойиъ (табиат) ва фалакул кавокибнинг буржлариким, тақсим этилгандур ўн икки қисмға. Ва Аршким, булардан муғайирроқдур (бошқача, ғаройиброқ), мисоли подшоҳнинг хужраи хоси бўлғайким, вазир ул хужрада ўлтургай. Ва бул хужранинг атрофида равоқи бўлғайким ва ҳар тоқида ул вазирнинг ноиби ўлтургай. Ва етти нақибсувор бу ўн икки тоқнинг атрофидан айлангай. Бу нақиблар (раҳбарга яқинлар) вазирнинг ноиблари фармонидадур. Ва тўрт пиёда камонандоз бу етти нақибдан йироқроқ мунтазир турурларки, ҳазрат подшоҳдан нечук фармон еткусидур. Ва тўрт каманд – арқонни бу тўрт пиёдаға берибдурлар, токим фармон тақозоси бирла баъзисини подшоҳ даргоҳига тортарлар ва баъзисини йироқ қилурлар”.⁴ Кўрганимиздек, Ғаззолий бу ерда Аршни – подшоҳнинг хужраи хоси, осмон буржларини – ўн икки равоқда ўтиргувчи вазирнинг ноиблари, осмоннинг етти қаватини – етти нақибсувор, тўрт унсурни – тўрт камонандоз тимсолида тасвирлаган. Яна ушбу асарда инсон вужудини – бир мамлакатга, дилни – унинг подшоҳига, қолган аъзоларни унинг аъён ва мулозимларига қиёс қилса⁵, одам баданидаги

¹ Бу ҳақда қаранг: Ҳомидий Х. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 87-88; Қориев М. Ибн Сино. Тошкент: Шарқ, 1995 – Б. 175-177.

² Бу ҳақда қаранг: Ибн Сино Абу Али. Ишорат ва танбеҳот. – Душанбе: Ирфон, 1980.

³ Шер Абдулла. Тасаввуф, Ғаззолий ва ғузалик фалсафаси. // Соғлом авлод. – Тошкент, 2002. – №2. – Б.12-21.

⁴ Ғаззолий Абу Ҳомид. Кимёи саодат. - Тошкент: Адолат, 2005 - Б.80.

⁵ Ғаззолий Абу Ҳомид. Кўрсатилган асар. – Б. 35-40.

шаҳватни – тўнғизга, ғазабни – итга, ақлни фаришталарга ўхшатади.¹ Бу фикрлар юқорида кўриб ўтганимиз Ибн Синонинг “Ҳайй Ибн Яқзон” рисоласидаги тасвирларга оҳангдош.

Демак, Ғаззолий “Тағофил ал-фалосифа” асарида Форобий ва Ибн Синони юнон фалсафаси таъсирида, деб танқид қилган бўлса-да, ўзи ҳам рамзий тимсолларни қўллашда Ибн Синонинг таъсирида эканлигини кўраемиз. Бу борада олим М.Маҳмудов тўғри таъкидлаган: “Жумладан, Форобий ва Ибн Сино ҳам руҳ камолоти босқичлари ҳақида фикр юритиб, ўсимликлар руҳи, ҳайвонот руҳи, инсоний руҳ деб, фаришталар руҳи ва илоҳий руҳ деб тасниф қиладилар”.²

Биз куйида Имом Ғаззолий Ибн Синонинг “Тайр қиссаси”га жавоб тарзида битган “Рисолат ат-тайр” асарини кўриб чиқамиз.

Асар сюжети бизга “Тайр қиссаси”ни эслатади. Унда тасвирланишича, бир тўда қушлар ўзларига подшоҳ излайдилар. Бу вазифага Ғарб томондаги ярим оролларда яшайдиган Анқони лойиқ деб топадилар. Қушлар Подшога ғойибона мурожаат қилиб, “Сени қаердан излайлик?” деб сўрашганларида. У “Сизнинг мақсадларингиз учун тараф йўқ” деб қушларни йўлдан қайтармоқчи бўлади. Бироқ изловчи қушларга бу каби истиғнолар акс таъсир қилади – улар аввалгидан-да кучлироқ шахд билан йўлда давом этадилар. Қушларнинг йўлларида турли машаққат, баланд тоғлар, ғарқ қилувчи денгизлар, шиддатли иссиқ, қаттиқ совуқлар учрайди. *Ихтиёр, изтирор* (ноиложлик, чорасизлик) каби водийлардан ўтадилар. Кўплари ҳалок бўладилар. Ниҳоят уларнинг маълум қисмига висол насиб этади – улар ниятларига етадилар. Шунда қушлар Анқодан бу манзилга етолмай, йўлда қолиб кетганларнинг тақдирини сўрайдилар. Анқо Қуръони Карим ояти билан жавоб беради: “Аллоҳ йўлида ўлганларни ўлик деб атаманг, балки улар тириклардир, Сизлар сезмайсизлар.”(Бақара сураси 154-оят)³

Адабиётшунос олим Ш. Шариповнинг фикрича, “... унинг (Ғаззолийнинг – таъкид бизники З.М.) “Рисолат ут-тайр” асари ўз ғоявий мазмуни билан ва фалсафий концепцияси жиҳатидан Ибн Синонинг шу номли рисоласида илгари сурган фикрларига зид бўлиб, унга раддия сифатида вужудга келган,”⁴ Ш. Шариповнинг бу фикрида жон бор. Зеро, ҳар иккала асар сюжетига назар ташлайдиган бўлсак, бу фарқни яққол кўраемиз. “Тайр қиссаси”да да қушлар овчидан қочадилар ва тасодифан подшоҳ даргоҳига бориб, Уни учратадилар. Подшоҳдан ҳам улар ўзлари учун керакли нарсани – овчи тузоғи қолдигидан қандай қутулишни сўрайдилар. Ғаззолийнинг асарида эса қушлар подшоҳнинг ўзини талаб қилиб борадилар: “Улардан баъзилари Ҳазрати Олийга яқинлашдилар. Шунда Ҳазрат:

– Менинг ҳузуримга Сизларни нима ҳозир қилди? - деди.

– Сенинг қулинг бўлиш учун ҳозир бўлдик, - дедилар”.⁵

Демак, Ғаззолий бу асарда тасаввуфий фикрни қушлар – инсонларнинг руҳлари ўз подшоҳи (Аллоҳ)га интилиши керак, Уни излаб, тасаввуф водийлари узра сафар қилмоғлари лозим, деган фикрни илгари суради.

Кўрганимиздек, Ибн Синонинг фалсафий рисолаларида рамзий тимсоллар, асосан, муаллиф фикрини “ёмон кўздан” яшириш учун хизмат қилади. Сабаби, Ибн Сино бу рисолаларни фақат шогирдлари ва яқин кишилари учун ёзган бўлиб, уни омма тушунишини зарур, деб

¹ Ғаззолий Абу Ҳомид. Кўрсатилган асар. – Б. 42-46.

² Ғаззолий Абу Ҳомид. Кўрсатилган асар. – Б.29-30.

³ Ал-Ғаззолий ҳужжат ул ислом Абу Ҳомид Муҳаммад. Рисолат ут-тайр. / Мажмуат ул-рисола. (Араб тилида.) Курдистон. Ҳиж. 1328. Ўз ФА ШИ инв № 13262.– Саҳ. 536.

⁴ Шарипов Ш. Алишер Навоий “Лисон ут тайр” достонининг генезиси ва ғоявий-бадиий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1982. – Б. 15.

⁵ Ал-Ғаззолий ҳужжат ул ислом Абу Ҳомид Муҳаммад. – Рисолат ут-тайр. (Араб тилида) / Мажмуат ул-рисола. Курдистон. Ҳиж. 1328. ЎзР ФА ШИ инв № 13262. – Саҳ. 536.

ҳисобламаган. Имом Ғаззолийнинг асарларида эса тимсоллар, аскинча, ўқувчининг асарни яхшироқ тушуниши учун хизмат этган. Биз таҳлил қилган рисолада Ғаззолий Ибн Сино асарининг сюжети ва образларини мутлақо янги ғояга сафарбар қилдирди – тасаввуфий қисса яратди. Бироқ бу қиссалар орасида яна бир ўхшашлик бор эди, бу ҳам бўлса - ҳар икки файласуфнинг рамзий қиссаларида бадийлик омили иккинчи даражали ҳисобланади, яъни у асарда етакчилик қилмади. Образлар фақат муаллифнинг фикрини баён этиш учун хизмат қилди. Яъни бу асарлар бадий – фалсафий асарлар эмас, балки фалсафий - бадий рисолалардир.

Тасаввуфнинг ривожланиши натижасида, таълимот нафақат тасаввуфнинг мағзини баён этадиган назарий-фалсафий рисолалар ва самоъ мажлисларида ижро этиладиган шеър ва рубоийларга, балки катта-катта бадий асарларга ҳам эҳтиёж сеза бошлади. Профессор Е.Э.Бертельс тасаввуфий ҳикоятчилик тарихини Абу Ҳасан Ҳараконийдан бошлайди. Унинг “Нур ул-улум” рисоласида рамзий тил билан баён қилинган Мусо алайҳиссалом, каптар ва лочин ҳақидаги ҳикоятни шарҳлайди. Ҳараконийнинг шогирди, пири Хуросон номи билан машҳур шайх, фақиҳ ва муҳаддис олим Абдуллоҳ Ансорийдир. “Табақот ас-суфийа”, “Манозил ус-сойирин” ҳамда “Муножот” каби асарларни унга нисбат берадилар. “Манозил ус-сойирин” асарида руҳнинг тўрт манзили ҳақида сўз боради.

Абдуллоҳ Ансорийнинг шогирди Санойй тасаввуф адабиётининг форс тилидаги дастлабки ижодкорларидандир. Унинг “Ҳадиқат ул-ҳақойиқ” ҳамда “Сайр ул-ибод ва илал-маод” асарлари мавжуд бўлиб, сўфийлик адабиётининг ривожига ҳар иккаласининг ўрни аҳамиятлидир. “Ҳадиқат ул-ҳақойиқ” достони тасаввуфнинг дидактик йўналишдаги адабиётини бошлаб берган бўлса, “Сайр ул-ибод ва илал-маод” рамзий-аллегорик йўналишдаги адабиёт ривожига муносиб таъсир ўтказди.¹ Ушбу асарда мистик “йўл”нинг биз Ибн Синода кўриб ўтганимиз каби бир қанча манзиллари рамзий-аллегорик йўналишда тасвирланган. Унда ҳам худди Ақли аввал каби пир муаллифни руҳни юқорилаш ва қайтиш йўллари билан таништиради.

Ушбу тажрибалар натижасида тасаввуфнинг эпик адабиёти XII-XIII асрда форс тилида янада ривожланди. Бу адабиётнинг етакчи вакилларида бири Фаридиддин Аттор Нишопурийдир. Ушбу буюк мутасаввуф тўғрисида Навоий ўзининг “Насойим ул-муҳаббат” асарида қуйидагича маълумот беради: *“Алар шайх Маждуддин Бағдодий (қ.с.)нинг муридидурлар ва “Тазкират ул-авлиё” китобиким, аларнинг мусаннафотидиндир. Анинг дебочасида Шайх Маждуддинға иродатларин зоҳир қилибдурлар ва баъзи дебдурларки, увайсий экандурлар ва Мавлоно Жалолуддин Румий қ.с. сўзларида мазкурдурки, Шайх Мансур Ҳаллож нури юз эллик йилдин сўнгра Шайх Фаридуддин Аттор руҳиға тажаллий қилди ва онинг мураббийси бўлубдур”*² Демак, Фаридиддин Аттор зоҳиран Мажидиддин Бағдодийнинг муриди, яъни кубровийлик тариқати вакили бўлса ҳам, ботинан у Мансур Ҳалложнинг “Анал Ҳақ” таълимоти тарафдорларидан эди. Профессор Н.Комиловнинг фикрича, буюк мутасаввуф Фаридиддин Аттор “Ваҳдат ул-вужуд” ғояларини кичик замондоши – Ибн ал-Арабий китоблари ҳали Эрону Хуросонда тарқалмасдан олдин ўз асарларида ифодалаган эди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Фаридиддин Атторни “Ваҳдат ул-вужуд” таълимотининг асосчиларидан деб ҳисоблаш мумкин.³

¹ Бу ҳақда қаранг: Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. – Б. 68-72.

² Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2001. Т.17. – Б. 459.

³ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009. – Б. 316; “Ваҳдат ул-вужуд” (араб. жисмоний бирлик) – абадий ягона Аллоҳгина бор деб ҳисобловчи пантеистик таълимот. Бу таълимотга кўра жисмоний олам, предметлар дунёси ҳақиқий эмас, ҳақиқат фақатгина Аллоҳда мужассамлашган, моддий олам Аллоҳнинг нури, шуъласидир. (Ибн Арабий, Муҳаммад Ғаззолий ва б.) Худо бутун борлиқни яратиб туради, деб ҳисоблаганлар. (Ўзбекистон Энциклопедияси. Тошкент: 2001. - № 2. – Б.404.)

Ушбу назариянинг тарғиботи Аттор асарларида, дарҳақиқат, ўқ чизиқ мисол ўтган. Бу ҳақда тасаввуфшунос олим И. Ҳаққул: "... Аттор ваҳдат шаробидан маст, олам ва одам ҳодисотларини ваҳдат шуури ила мушоҳада қилишдан ҳеч четламаган, сўзи ҳам, фикру ифодалари ҳам кашфу илҳомдан туғилган ижодкор эди. Унга кўра, зоҳирий бу олам "кўплик", яъни касратдир. Азалий оламда у Ҳақнинг зоти билан "бир" эди. Ажралиш ва кўплик йўқ эди. Зоҳирий олам бир оташ – алангадан юзага келган тутун янглиғдир. Коинотда Бирдан бошқасини кўрмаганлар, ваҳдат дарёсига чўмганлар ва ишқ оловида ёнганлар ҳисобланади."¹ дейди.

Атторнинг тасаввуфий ғояларга асосланган "Мусибатнома", "Илоҳийнома", "Уштурнома", "Тазкират ул-авлиё", "Мантиқ ут-тайр" каби бадиий асарлар ёзганлигини Навоий "Лисон ут-тайр" достонида алоҳида таъкидлаган. Аттор ижодини тадқиқ этар экан, шарқшунос олим Ҳ. Риттер "Ислом қомуси" китобидаги "Аттор" мақоласида уни уч босқичга ажратади: "... Биринчи даврда у шеъриятнинг барча санъатларини яхши билувчи устоз ҳикоячи санъаткор сифатида кўринади. Аттор чаржавали (ҳошияловчи) ҳикоятли маснавийлардаги сон-саноксиз жажжи ривоятларга тасаввуфий маъноларни сингдира олган буюк маҳорат эгасидир. Иккинчи даврда ижодий режа ва тартибга унчалик риоя қилмайди... Шу давр изидан учинчи давр – ихтиёр, яъни қарилик даври етиб келади. Бу даврда шоирнинг ҳаяжонлари шиддати сўниб, асарларидаги ижодий режа тартиб ва сокинлиги кўринади."²

Аттор ижодида Шарқ адабиётида, хусусан, ҳикоятчилигида ривожланган образлар тасаввуфий маънода бор бўй-басти билан намоён бўлади. Биз бу ўринда файласуф адиб ижодининг Ҳ.Риттер ҳаяжонли ва серзавқ деб баҳолаган иккинчи даврига мансуб "Илоҳийнома" асаридаги образларни таҳлил қилмоқчимиз.

"Илоҳийнома" – бу маънавий дoston ҳам бир қамровли ҳикоя ва бир қанча кичик ҳикоятлардан ташкил топган... Асосий ҳикоя тўқимасига сингдирилган кичик ҳикояларда Аттор зухдий ва тасаввуфий мавзулардан баҳс этади.³ Ушбу асар ҳақида Алишер Навоий "Лисон ут-тайр"да:

*Чун рақам айлаб "Илоҳийнома"ни,
Ваҳйига айлаб муҳаррир хомани.
Шарҳи асрори илоҳи айлабон,
Халқ аро шарҳин камоҳи айлабон⁴*

деб баҳо беради. Яъни Навоий маънавий устозининг бу асарини жуда муболағали равишда илоҳиётдан ваҳий сифатида қабул қилди ва илоҳиёт сирлари билан халқни таништирди, демоқда. Демак, асар илоҳиётдан, илоҳий асрорлардан баҳс қилади. Бироқ унинг сюжети жуда оддий. Қолиповчи ҳикояда тасвирланишича, бир подшоҳнинг олти ўғли бўлади. Подшоҳ уларнинг ҳар бирини алоҳида чақириб, ўзлари учун энг қадрли нарса нима эканлигини сўрайди. Ўғиллар жавоб беришади. Подшоҳ уларнинг ҳар бир жавобига ўз муносабатини билдирар экан, ўғилларига гоҳ оталик насиҳати билан панд берса, гоҳ дўст бўлиб фикрлашади. Саволларига жавоб қайтаради. Уларни қайсидир маънода тарбиялайди,

¹ Ҳаққул И. Кўнгил кимёси. Сўзбоши. / Аттор Шайх Фаридуддин. Илоҳийнома. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Мусиқа, 2007. – Б.10-11.

² Риттер Ҳ. Фано эмас, баҳо қайғуси. (Фаридуддин Аттор) Таржимон: Маҳкам Маҳмуд / Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Тузувчи: Жўраев З. – Тошкент: Адолат, 1994. – Б. 63-64.

³ Комилов Н., Маҳмудов М. Фаридуддин Аттор маънавий мероси. Сўзбоши. // Фаридуддин Аттор: Мантиқ ут-тайр. Насрий баёни. Таржимонлар: Комилов Н., Маҳмудов М – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 8.

⁴ Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2001. Т. 12. – Б. 29.

фикрларини ижобий томонга ўзгартиришга ҳаракат қилади. Бу сюжет кўпгина Шарқ эртаклари, афсона ва ривоятларида учрайди.¹ Лекин ўз мақсадига эришиш учун Аттор унга тасаввуфий маъно юклайди. Ушбу маънони асарнинг аввалидаги “Рухга мурожаат” бобида кўрамиз. Аттор рухга мурожаат қилиб, дейди: “Сен ҳам шоҳсан, ҳам халифа, безаволсан ва боқийсан. Сенинг асосингда олти белги бор, ammo уларнинг ҳар бири бир жаҳон – алоҳида бир олам. Ҳар бири – бир соҳибқирон, бир қудрат.

Бири нафс бўлиб, унинг жойи сезги аъзоларидир.

Бири нафси аммора (шайтоний нафс) бўлиб, зиддиятлар, нифоқ шундандир.

Бири ақлдор, у мувофиқликни, мантиқни бошқаради.

Бири илмдор, маълумот, билим тўплаш билан банд.

Бири фақрдир, фано-йўқлик истар ҳамиша.

Бири тавҳиддор, Ягона зот истар ва Унга интилар доим.² Демак, “Илоҳийнома”даги ота образи рух, унинг олти фарзанди – инсон руҳиятининг олти асосидир.

Достонда подшоҳнинг биринчи ўғли – парилар подшосининг қизига ошиқ бўлганини ва унга етишиш нияти борлигини айтади. Бунга жавобан

*Атоси дедиким, шаҳватпарастсен,
Ки шаҳват зўри бирлан маст-аластсен³.*

Бу билан подшо шаҳватни қоралаб, бир қанча ҳикоятлар айтади. Демак, руҳнинг биринчи асоси – инсон баданидаги сезгилар – ҳайвон ва инсонларга бирдек хос бўлган емоқ-ичмоқ ҳамда жимоъ қилмоқ майлларини бошқаради. Шунинг учун унинг орзуси фақат шу бўлади. Рух эса унинг бу ниятини инкор этади. Юқорида кўрганимиз Ибн Синонинг “Ҳайй Ибн Яқзон” қиссасида нафснинг бу тури – сезгилар – ёмон ошноларга, Ғаззолийнинг “Кимёи саодат”ида эса тўнғизга қиёсланади. Иккинчи ўғилнинг нияти:

*Не истасам, ўшанга топсам имкон,
Юритсам еру кўкда амру фармон,⁴*

дейди. Ота унинг фикрини кескин инкор этади ва бу йўлдан қайтишга тарғиб қилиб, “Бир хотин шаҳзодага ошиқ бўлгани”, “Сулаймон алайҳиссалом ва чумоли ҳикояти” каби бир қанча ривоятлар келтириб, насиҳат қилгач:

*Агар шайтонинг ул бўлса мусулмон,
Бўлур сеҳринг фикҳу, куфринг имон,⁵*

деб маслаҳат беради. Бу ўғил – тасаввуф таълимоти қоралаган – нафси амморанинг рамзий тимсоли бўлиб, Ибн Сино тасвирлаган “ёмон ошнолар”нинг бири, Ғаззолийда эса ит қиёфасида келган. Тасаввуф таълимоти бу нафсни тарбиялаб, нафси комила (софийа) ҳолига келтиришни маслаҳат беради.

¹ Қаранг: Уч оға-ини ботирлар. / Булбулиғўё. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – Б. 84-94.

² Аттор Фаридуддин. Илоҳийнома. Насрий таржима. Талқин ва тафсир (амалга оширувчи Нажмиддин Комилов). – Тошкент: Ёзувчи, 1994. – Б.7.

³ Аттор Шайх Фаридуддин. Илоҳийнома. Форсийдан Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 51.

⁴ Аттор Шайх Фаридуддин. Кўрсатилган асар. – Б. 127.

⁵ Аттор Шайх Фаридуддин. Илоҳийнома. Форсийдан Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 187.

Учинчи ўғил – жаҳонни кўрсатувчи жом борлигини эшитганини айтади ва унга соҳиб бўлмоқ ниятини билдиради. Муаллифнинг қиёси бўйича бу ўғил – инсондаги ақлнинг рамзий тимсоли бўлиб, у оламни бутунлай қамраб, англаб олишни хоҳлайди. Бироқ ота – рух ўғлининг бу ниятини амалпарастликка мойиллик деб, уни оқламайди, унинг жаҳонни билиши ўзига кибр олиб келишини, ажал келгач эса унинг билганлари барибир фойда қилмаслигини айтади. Бу ғоя умумтасаввуфдаги илми зоҳирнинг инсон камолига сабаб бўлмаслиги ҳақидаги фикрларга ҳамоҳангдир.

Тўртинчи ўғил абадият сувига даъвогардир. Муаллифнинг изоҳи бўйича у – инсондаги илм эгаллашга бўлган хоҳишнинг рамзий тимсоли бўлиб келган. Ибн Сино ҳам илмни қайнаб турган чашмага ўхшатади.

*Атоси деди: истак бўлди ғолиб,
Дилинг умри абадга бўлди толиб...*

*Агар бир зарра сидқинг бўлса, ул дам
Бўларди истагинг сенга мусаллам.¹*

Эътибор берадиган бўлсак, ота унинг ниятини инкор қилмаяпти, балки бу йўлда саботлироқ бўлишга чорлаяпти, холос. Одатдагидай, бир қанча ҳикоятлар билан насихат қилар экан, отаси:

*Илм сориға юрсанг, тўғри тут йўл,
Агарда чалғисанг, шайтон этар ул,²*

деб ҳам огоҳлантиради.

Бешинчи ўғил асарда дунёдаги фонийликларга интилишнинг рамзи бўлиб келади. У Сулаймон узугини хоҳлаётганини айтади. Отаси эса унга – фоний хоҳишларни қўй, “тилларсен, давлати боқий ҳавас қил”, дейди.

Олтинчи ўғил – илми кимёга талабгор. У инсон руҳиятидаги Яратганга интилишнинг табиий майлидир. Отаси аввал унинг талабини ҳирсу ҳавасдан иборат деб рад этади. Кейин унга бир қанча насихатлар беради. Яъни унга кимё илмини ўргангандан кўра, ўзингдаги кимёни кашф эт, деб уқтиради. Бу фикр умумтасаввуфдаги Худони ташқаридан эмас, ўзингдан, ўз дунёнгдан излагин, деган ғоядан озиқланган.

Умуман, бу асарда бир қанча тимсоллар – нафс, сезгилар, рух, илм, ақл каби фалсафий тушунчалар образли тарзда тасвирланади.

Тасаввуф адабиётининг Аттордан кейинги улуғ вакилларида бири Мавлоно Жалолиддин Румий ҳисобланади. Унинг шеърлар тўпламидан иборат “Девони кабир” (“Катта девон”), муаллиф суҳбатларидан иборат насрда битилган “Фийҳи мо фийҳи” (“Ичиндаги ичиндадир”), замондошларига ёзган мактубларидан иборат “Мактубот” ва “Мавойизи мажолиси сабъа” (“Етти мажлис ваъзлари”) каби асарлари илмий жамоатчиликка маълум.³ Бироқ уни дунёга машҳур қилган улуғ асари - 6 жилддан иборат “Маснавийи маънавий” бўлиб, бу асар тасаввуф назариясининг улкан қўлланмаси бўлиши билан биргаликда тасаввуф адабиётининг гўзал намунаси ҳамдир. Шогирди ва муриди Хусомиддин Чалабийнинг илтимосига кўра ёзилган ушбу буюк асарда Румий салафларининг анъанасини давом

¹ Аттор Шайх Фаридуддин. Кўрсатилган асар. – Б. 236-237.

² Аттор Шайх Фаридуддин. Кўрсатилган асар. – Б. 255.

³ Бу ҳақда қаранг: Маънавият денгизи. Сўзбоши. Ориф Усмон. / Маснавийи маънавий. 1-китоб. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 10.

эттиради, яъни 25.685 байтдан иборат асарда муқаддима сифатида келган “очувчи” ҳикоя ва ундан сўнг кўпгина ҳикоятлар берилади. 18 байтдан иборат бўлган бу муқаддиманинг моҳияти най ноласи ва унинг сабабини тасвирлашдан иборатдир. Ушбу ҳикоятга биноан, ноланинг сабаби – унинг қамишзордан кесиб келтирилганлиги, яъни ўз аслидан жудо қилинганлигидандир. Бу инсоннинг ваҳдат оламидаги асоси ва ундан жудо бўлиши, яъни касрат оламига – Ер юзига туширилиши билан боғлиқ ривоятнинг тасаввуфона талқинидир. Шунинг учун ҳам бу ҳикоят кўпгина сўфий ижодкорларнинг қизиқишларига сабаб бўлган. “Жумладан, “Нақшбандий шайхлардан Жомий ва Мулло Якуб Чархий “Маснавий” ибтидоси - най ва найистон хусусида шарҳлар ёзганлар”¹ Шоир Асқар Маҳкам “Маснавийи маънавий” куллиётининг 1-китобини Обиддин Пошшонинг шарҳи билан таржима қилган. Унда ҳам муқаддима – “Найнома” ҳикоятига, айниқса, унинг биринчи байтига алоҳида эътибор қаратиладики, буни унга тўрт саҳифа ажратилганлигидан ҳам кўришимиз мумкин: “Мазкур байтда орифнинг, комил инсоннинг найга нисбатан ташбеҳ бўлишига жуда кўп муносабатлар мавжуд. Улардан баъзиларини эслаб қўйиш ўринлидир: биринчидан, най, одатда, қамишдан ясалади. Қамиш кесилмасдан бурун доимо нашъу намода ҳаёт кечиради. Кесилгандан сўнг қурийдир. Комил инсоннинг руҳи ҳам арвоҳ оламида (руҳлар дунёсида) бениҳоят маънавий лаззатлар ичида яшайди. Ғаддор ва қуп-қуруқ бўлган дунёга келгач, айни зилол сувдек руҳлар оламидан жудо бўлади, гуё сувсизликдан адо бўлади. Иккинчидан, найдан ошиқона, лаззатбахш садолар таралади: ориф инсондан ҳам ошиқона ва орифона сўзлар зухур этади. Учунчидан, най ноласи тингловчи ишқини зиёда айлайди. Орифнинг ҳам калимот, ҳикмат ва оёти тингловчилар ишқини ошириб, қалбини алам ва изтиробдан озод этади...”² Демак, Обидин Пошшо найни – комил ва ориф инсон тимсолида шарҳлаган.

«Найнома»дан кейин Румий:

*Тинглангиз, дўстлар, мен айтай дoston,
Филҳақиқат ҳолимиз бўлгай аён,*

дейди ва бошқа ҳикояларга ўтади. Бу сатрдан кўринадики, асар сўфий инсоннинг ҳоли, унинг одам ва илоҳ, одам ва олам, инсон ва жамият, руҳ ва жисм, ботин ва зоҳир, фано ва бақо кабилар тўғрисидаги фикрларидан, туйғуларидан, баҳсларидан иборат дostonдир.

“Маснавий”даги ҳикоятларда Румий лирик чекинишлар орқали ўқувчига ўз фалсафий фикрларини баён этади. Баъзан бир ҳикоят орасида бошқаларига ўтиб кетиш ҳолатлари, гоҳида эса ҳикоятга фалсафий яқун ясаб, унинг сюжетини чала қолдириш ҳоллари ҳам учрайдики, бундай ҳолатлар муаллиф учун ҳикоятнинг якунидан кўра ундан келиб чиқадиган фалсафий хулосалар муҳимроқ эканлигини кўрсатади.

“Маснавий”да Қуръони Каримдан оятлар шарҳланади, ҳадислардан намуналар изоҳланади, ундаги ҳикоятларда “Калила ва Димна”, Ғаззолийнинг “Иҳйа ал-улум ад-дин”, Атторнинг “Тазкират ул-авлиё”, “Мантиқ ут-тайр” ва, айниқса, Румийни мафтун этган “Асрорнома” асарларидан, халқ оғзаки ижоди ва бошқа манбалардан фойдаланган эса-да, муаллиф уларни шунчаки қайта ҳикоя қилмайди, балки уларнинг барчасига орифона – тасаввуфона маъно юклайди. Бу ҳақда эронлик румийшунос олим Истеъломий шундай ёзади: “... Мавлоно бирон бир ҳикоятни орифона маънолар учун асос қилиб олган ҳолда, исmlар сўзлар ва барча бўлаклари билан маъно оламига етаклайди. Натижада, ҳикоядаги шаҳару қишлоқлар номи ҳам янгича маъно касб этади.... “Тўти ва тожир” номли машхур

¹ Истеъломий М. Мавлоно Жалолоиддин Муҳаммад Балхий. – Тоҳрон: 2001. – Б. 80.

² Румий Жалолоиддин. Маънавийи маснавий. Куллиёт. Биринчи жилд. Биринчи китоб. (Таржима шарҳи билан.) Таржимон: Асқар Маҳкам. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 23.

қиссада тўти ҳақидаги қиссани Ҳақ ошиқлари ҳақидаги қиссага айлантириб, Мавлоно “овози ваҳийдан келган тўти”дан гапириб кетади. Аслида эса у тўти эмас, балки “Борлиқдан олдин бор бўлган” (Биринчи дафтар, 1727-байт), Ҳаққа етишган кишидир.¹ Мавлоно баъзи ҳикоятларни, ундаги тимсолларнинг сўфиёна маъноларини ўзи шарҳлайди. Бир аъробий ва унинг хотини ҳақидаги 1-дафтарда келтирилган қиссада эр – ақл, хотин – нафс, Подшоҳ – Аллоҳ, кўзадаги сув – дунё неъматини, моли, амали, давлати, эрнинг бир кўза сувни Подшоҳга олиб бориши – ақлнинг нафс йўлига юриб, бу дунё неъматини Тангрига гуё тухфа этмоқчи бўлиши, Подшоҳнинг арабнинг кўзасини қабул қилиши ва олтинга тўлдириб қайтариши – Тангри карами, Дажла дарёси – Ҳақ даргоҳи маъноларида келишини муаллифнинг ўзи шарҳлайди.² Бироқ бу каби шарҳлар жуда кам эди ва оддий ўқувчига Мавлоно фалсафий байтларининг аксарияти барибир тушунарсиз эди. Шунинг учун “Маснавий”га бир қанча шарҳлар ёзилди. Дастлаб Мавлононинг ўғли – Султон Валад ва муаллифнинг муридлари уни “Маснавий”хонларга шарҳлаб берган бўлсалар, кейинчалик илмий жамоатчиликка маълум бўлган биринчи шарҳни XIV асрда Камолиддин Ҳусайн Хоразмий ёзган. Сўнгроқ “Маснавий”га шарҳ тариқасида ёзилган “Мабдаи нур” асарини XVII асрда яшаб, ижод этган ўзбек шоири Бобораҳим Машрабга нисбат беришади. Биз ушбу тадқиқотда шундай шарҳлардан бири бўлмиш XIX асрда Хоразмда яшаган Шайх Одина Муҳаммад Хоразмийнинг “Мифтоҳул-асрор” номли китобидан фойдаландик. Ушбу муаллиф “Подшоҳнинг бир канизакка ошиқ бўлиб, уни сотиб олгани ҳикояти”даги тимсолларни қуйидагича шарҳлайди: канизакни даволаган ҳозиқ табиб – ҳақиқат илмига ошно инсон, сарой табиблари эса – тақлидчи, даъвогарлар.³ Ёки “Баққол ва унинг тўтиси” ҳақидаги ҳикоятдаги баққолнинг тўтиси – муқаллид, кўчада учраган дарвеш – муҳаққиқ.⁴ Умуман, Шайх Одина Муҳаммад “Маснавий”нинг уч дафтарига шарҳ ёзган бўлса, муқаллид ва муҳаққиқ ҳақидаги фикр бутун шарҳ давомида ўқ илдиздай ўтган. Бу ҳам Румийни англашнинг ўзига хос услуби эди.

Тасаввуфнинг лирик адабиётида шаклланган *май, майхона, соқий, ринд, тарсо, муғбача* каби образлардан фарқли равишда Ибн Сино ижоди ва ундан таъсирланган тасаввуфнинг эпик адабиётида нафс, руҳ ва ақл ҳамда уларнинг мунозараси мавзуси Румийгача турли тимсол ва услубларда куйланди. Румий “Маснавийи маънавий”сининг ғояси – бошловчи ҳикоясининг ҳам асосини ушбу мунозара ташкил этади. Бироқ ҳатто Аттор ижодидан фарқли равишда ҳам “Маснавий” ҳикоятларида образлар бирдан сезиларли даражада кўпайди ва анча мураккаблашди. Масалан, у “Арслон ва Товушқон қиссаси”да Арслон тимсолида жидду жаҳдни ёқлайдиган қадарийлар ва ўрмон ҳайвонлари тимсолида таваккулни ёқлайдиган қавмнинг мунозарасини ифода этган.⁵ Биз ушбу тадқиқотда бу тимсолларга батафсил тўхталмадик. Ишимизнинг мақсадидан келиб чиқиб, фақат таъкидлаш билан чекландик.

XV аср Ҳирот адабий муҳитида кўпгина илм ва санъат турлари қатори тасаввуф илми ва адабиёти ҳам ривожланди. Зеро, бу давр ҳақида жомийшунос олим Жаъфар Холмўминов: “XV асрга келиб, ислом минтиқа маънавиятининг 700 йиллик тажрибалари Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўзининг энг юксак натижаларини намоён этди. Бу даврга келиб, тасаввуф жамиятнинг туб илдизларига кириб борди, суфиёна шеърият билан биргаликда ирфон

¹ Румий Жалолиддин. Кўрсатилган асар. – Б. 66.

² Румий Мавлоно Жалолиддин. Маснавийи маънавий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Meriyus, 2010. – Б. 96-97.

³ Хоразмий Шайх Одина Муҳаммад. Мифтоҳ ул асрор. Форсийдан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент: Муסיқа, 2006 – Б. 107-111.

⁴ Хоразмий Шайх Одина Муҳаммад. Кўрсатилган асар. – Б.111-127.

⁵ Румий Мавлоно Жалолиддин. Маснавийи маънавий. 1- китоб. Форсийдан Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Фан, – 2005. – Б. 92-133.

фалсафаси ҳам ўзининг энг юксак чўққисига кўтарилди”¹, деганида ҳақли эди. Бу жараёнда ўша давр темурий ҳукмдорларининг пири ҳисобланмиш нақшбандия тариқати муршидларидан бири, мутафаккир файласуф ва даҳо ижодкор Абдурахмон Жомийнинг ўрни аҳамиятлидир.

Навоий ўзининг “Насойим ул-муҳаббат” асарида устози Жомийнинг: “Фотиҳат ул-шабоб”, “Воситат ул-икд” ва “Хотимат ул-ҳаёт” каби девонлари, “Ҳафт авранг” тўпламида жамланган “Тухфат ул-аҳрор”, “Силсилат ул-заҳаб”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”, “Хирадномаи Искандарий”, “Сухбат ул-аҳрор” ҳамда “Саломон ва Абсол” каби дostonлари мавжудлигини айтиб ўтади.² Айтиш жоизки, Навоийнинг фалсафий дунёқарашида ва асарларининг ёзилишида Жомийнинг ўрни беқиёс бўлган.³

“Саломон ва Абсол” қиссаси мана шундай тасаввуф адабиётининг рамзий тасвирлаш мотиви жо бўлган гўзал намунасидир. Жомий Ибн Сино ижодида ишланган Саломон ва Абсол асарига ўзгартиш киритади. Натижада, асар сюжети қуйидагича бўлди:

Бир юртнинг подшоҳи шахватга яқинлашмайдиган покиза фарзанд кўриш орзуси борлигини айтади. Бироқ сарой ҳакими бунинг иложи йўқлигини, инсон зоти борки, унда албатта шахват бўлиши табиийлигини айтиб, унга эътироз бидиради. Лекин подшоҳ бу талабида қатъий туриб олгач, ҳаким илми билан онасиз ўғил фарзанд яралади. Фарзанд гўдаклигидаёқ жуда гўзал ва баркамол бўлади. Унга Саломон деб исм қўйишади ва болани Абсол исмли бокира қизнинг қўлига тарбиялаш учун топширишади. Энага бола тарбиясига жуда масъулият билан ёндашади. Оқибатда бола жуда тез камол топади. Бироқ Саломон ўн олти ёшга киргач, уни кўрган Абсол ўзи тарбиялаган болага ошиқ бўлиб қолади ва кўпгина ҳийлалар қилгач, охири унинг васлига етишади. Саломон ҳам энди Абсолсиз ўзини бир дақиқа ҳам тасаввур эта олмас эди. Бу муҳаббатдан хабардор бўлган подшоҳ ва ҳаким унга бу ишқни тарк этиш ҳақида насиҳат қилишади. Бироқ Саломонга бу насиҳат акс таъсир қилади: у Абсолни олиб, отасининг салтанатидан қочиб кетади. Севишганлар мовий денгиз оша бир гўзал оролга бош олиб кетишади ва у ерда танҳоликда, муҳтожликда бўлса-да, бахтиёр яшайдилар. Ўғлининг қочиб кетганидан хабар топган ота ойнайи жаҳоннамо орқали унинг қаердалигини билиб олгач, Саломон ва Абсолни салтанатига қайтариб олиб келади. Яна Саломонга ота ва сарой ҳакими ишқнинг зарари, гўзалларнинг ҳийласи ҳақида насиҳат қилишади. Маломатларга чидолмаган севишганлар бу сафар саҳрога бош олиб кетишади. У ерда катта гулхан ёқиб, Саломон ва Абсол қўл ушлашганча, оловга кирадилар. Саломон оловдан саломат чиқади, бироқ Абсол гулханда ёниб кетганди. Саломон бу ҳижронга чидай олмай, анча қийналади, фироқда нола чекади. Бироқ сарой ҳакими унга аста-секин таъсир этиб, бошқа бир гўзалга – Зухрага кўнглини мойил этади. Вақт ўтиши билан Саломон Абсолни бутунлай унутиб, Зухрага шайдо бўлади. Подшо ҳам салтанатини Саломонга топширади. Дoston сўнггида муаллиф “Бу қиссадан мурод фақат ҳикоя қилиш эмас, балки мақсад бошқа маънода ва у баён этилади, шунга ишора” сарлавҳали боб киритади ва унда ўз мақсадини ўқувчисига билдиради. Ушбу бобда жумладан, Жомий дostonидаги образларига автошарҳ беради:

*Аслида хаёлдир зангори денгиз,
Хаёлотнинг эса қамрови чексиз...*

¹ Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 9.

² Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2001. Т. 17. – Б. 481.

³ Бу ҳақда қаранг: Навоий Алишер. Ҳамсат ул мутаҳхайирин. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1999. Т.15.

*Не эди у оташ – оғир машаққат,
Табиатни ёқиб кул қилур фақат...
Ким эди ул Зухра – юксак камолот,
Саломонга қайта бахш этди ҳаёт...¹*

Сўнг Жомий ва бу шарҳлар тугал эмаслигини, асардаги қолган образларнинг жумбоғини ечиш ўқувчига ҳавола эканлигини айтади:

*Мужмал айтиб ўтдим Сизларга, аммо,
Ечилмай қолди бу сирли муаммо.
Ким агар фикр этиб ўйласа узоқ,
Шунда ечилур бу қадимий жумбоқ.²*

Демак, муаллиф достонидаги бошқа рамзий образларнинг маъноларини англашни ҳар бир ўқувчининг шахсий фикри ва дидига ҳавола этади. Биз ҳам бу тимсоллар тўғрисидаги ўз мулоҳазамаизни баён этишга журъат этдик. Асардаги подшо – ақл тимсоли. Юқорида кўриб ўтганимиз Ибн Сино, Имом Ғаззолий каби файласуф адибларнинг асарларида ҳам вужудни мамлакатга, ақлни унинг подшоҳига қиёс қилганлар. Ҳақим эса – Пири комил тимсолидир. Пири комил ички сезги – интуиция орқали ақлга шаҳватсиз инсон бўлмаслиги ва шу кабиларни англашишга ҳаракат қилади. Саломон – инсон руҳининг, Абсол эса нафснинг тимсоли. Чунки нафс руҳни тарбиялаб камолга етказишини, кейин эса унга ошиқ бўлиб, йўлдан уришга интилиши кўпгина фалсафий-ирфоний (шу жумладан, Ибн Синонинг “Саломон ва Ибсол”ида ҳам) асарларда акс этган. Достондаги зангори денгиз - хаёл тимсоли эканлигини муаллифнинг ўзи шарҳлагани ҳолда, ундаги севишганлар қочиб борган оролни бекорчиликда ўтган умрга ёки нафс йўлида қилинган бемаъни ишларга қиёслаш мумкин.

Саҳродаги олов – машаққат ёки тариқат йўлидаги риёзат бўладиган бўлса, саҳронинг ўзи тариқат йўлига кириш ёки иродат қўлини муршидга топширишдир. Саломоннинг янги маъшуқаси Зухра – юксак камолот рамзи эканлигини англадик, у Саломон – инсон руҳига янги ҳаёт – маънавий гўзал ва баркамол ҳаёт бахш этади.

Демак, достоннинг бизнинг талқинимиздаги яширин сюжети қуйидача бўлади: Пири комил руҳнинг мукамал бўлолмаслиги ҳақидаги фикрига қарши ақл унинг камолотига шахд қилади. Бироқ нафс – ақлнинг баркамол деб ўйлаган руҳини ҳам йўлдан оздиради. Ақл уни ўз йўлига солишга кўп уринади. Лекин руҳ (инсон) ақлнинг эмас, нафснинг йўлига юришни, у билан умрини бемаънилиқда ўтказишни маъқул кўради. Ақл ҳам инсонни тўғри йўлга бошлашдан, нафснинг ёмонлигини таъкидлашдан чарчамайди. Ниҳоят, руҳ унинг йўлига юриб, пири комил этагини тутати. Нафсини риёзат оловида ёндиришга мажбур бўлади. Бироқунинг ожизлигини қарангки, шунда ҳам у нафсдан кўнгилузмайди. Ана шунда инсон руҳиятига Пири комил ёрдамга келади. У камолотни инсон руҳига аста-секинлик билан сингдиради. Шундан кейин инсон вужудининг подшоҳи – ақл мамнуният билан ўз ҳукмронлигини комил руҳиятга топширади. Бу достон ҳақида жомийшунос олим Жаъфар Холмўминов қуйидаги фикрни билдиради: “Қадимги юнон афсона ва ривоятлари асосида вужудга келган ва Шарқ адабиётида илк бор Абу Али Ибн Сино томонидан фалсафий-ахлоқий қисса шаклига келтирилган бу достон Жомий талқинида фалсафий-ирфоний оҳанг касб этади. Яъни бу асар ҳам тасаввуфий-ирфоний асар, аммо биринчи навбатда, бадиият

¹ Жомий Абдурахмон. Лайли ва Мажнун. Саломон ва Абсол. / Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи: А. Қаюмов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б. 223.

² Жомий Абдурахмон. Қўрсатилган асар. – Б. 223.

либосидаги манзум (шеърӣй) асар ҳисобланади. Унинг фалсафий-ирфоний жавҳари рамзу тамсиллар ичида яширинган.

Эронлик олима Заҳро Мунҳожий Жомийнинг “Саломон ва Абсол” достонини форс адабиётининг ирфоний-тамсилий дostonчиликдаги ўрнини аниқлаб, уни Аттoрнинг “Мантиқ ут-тайр” достони ва Мавлавийнинг “Маснавий”сидан кейин учинчи ўринга қўяди”.¹

1.2. Навоийгача бўлган туркий мумтоз адабиётда рамзий образлар

“Қутадғу билиг” – “Саодатга элтувчи билим” ҳозирча илмий жамоатчиликка маълум бўлган илк туркий тилдаги фалсафий-дидактик ва ахлоқий дostonдир. Асар Қорахонийлар ҳукмдори Табғач Буғрохонга бағишланган бўлиб, унда Юсуф хос Ҳожиб, асосан, ўзининг давлат бошқаришга, ҳукмдорнинг халқ билан, халқнинг ҳукмдор билан муомаласи, оила аъзолари, болалар тарбияси ва ҳоказоларга тааллуқли фикрларини баён қилган.

Унинг сюжети қуйидагича: Ҳукмдор Кунтуғдининг илмга, маърифатга муҳаббати, олим ва фозил одамларни тўплаб, уларга ҳомийлик қилаётганини эшитган Ойтўлди унинг ҳузурига етиб келади ва саройга қабул қилинади. Ойтўлдининг ҳаёти шундан кейин тез орада тугалланади ва унинг ўрнига ўғли Ўғдулмиш майдонга чиқади. Асардаги қаҳрамонларнинг ўзаро мунозараси асносида турли ҳаётий зарур масалалар бир-бирига боғлаб баён қилинади ҳамда ягона бир мақсадга бўйсундирилади. Ҳар бир бобда маълум масала баён қилинади, баён тугагач, яқунловчи бир байт келтирилади, сўнг *шоир сўзини эшит, доно нима дейди, билимли бундай дейди* каби хитоблар билан тўртлик келтирилади ва фикр шу билан хулосаланади.

Дostonнинг тўртала бош қаҳрамони рамзий бўлиб, уларни муаллифнинг ўзи шарҳлайди:

*Бу Кунтуғди Элиг тедим сўз баши,
Тузуниг айайин, эй эзгу киши.
Баса айдим эмди бу Айтўлдини,
Анингдин яриюр изуқ қут кунни.
Бу Кунтуғди тегли турур ул кўни,
Бу Айтўлди тегли қут ул кўр ани.
Баса айдим эмди кўр Ўғдулмишиг,
Ўқуш ати ул безутур кишиг.
Анингда(н) бабаси бу Ўғғурмиш ул,
Муни афият теб ўзум йўрмиш ул.*

Мазмуни:

*Бу Кунтуғди Элиг дедим сўз боши,
Сабабин этайин, эй эзгу киши.
Яна айтдим энди бу Ойтўлдини,
Ёрпир у туфайли бу давлат кунни.
Бу Кунтуғди деган адолат эрур,
Бу Ойтўлди деган – давлат эрур.
Яна айтдим Ўғдулмиш отини кўр,
Заковат отидир, кишин юксатур.
Унингдан бўлиги бу Ўғғурмиш ул,
Уни офият деб йўриш келди қўл.²*

Асарнинг “Ойтўлди элигга давлат сифатини кўрсатади” бобида қаҳрамон ўзининг давлат

¹ Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 23-24.

² Хос Ҳожиб Юсуф. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 112-113.

ва қут (бахт) тимсоли эканлигини айтади.¹ Бу билан Юсуф Хос Ҳожиб ойнанинг гоҳ тўлиб, гоҳ камайиши давлатнинг доимо мустақкам турмаслиги – омонатлигига ҳам ишора қилади.

“Кунтуғди элиг Ойтўлдига адл сифатларини айтади” бобида Кунтуғди ўзининг адолат тимсоли эканлигини айтади ва буни қуйидаги предметлар орқали изоҳлайди:

Кунтуғди ўтирган кумуш курси – у уч айрилик бўлиб, бу унинг асоси мустақкам эканлигининг рамзи. Яъни адолатнинг асоси мустақкам бўлади.

У қўлида улкан пичоқ тутган. Пичоқ унинг феълининг ўткирлигига, кескирлигига ишора.

Чап ёнида уроғун (бир хил дори) – ёмонликларга жазо.

Ўнг ёнидаги шакар – яхшиликларга мукофот рамзларидир.² Демак, Кунтуғдининг (“кун”, “офтоб”, “қуёш”) – адолат тимсоли бўлиб келгани адабиётимиздаги одил шоҳ тимсолининг тақомилига хизмат қилган. Ўгдулмиш – (ақли расо) ақл тимсоли бўлиб, вазирнинг ўғли, кейинчалик вазир. Ушбу тимсол орқали адолат ва давлатга ақлнинг доимо ҳамроҳ бўлиши кераклиги кўзда тутилган. Ўзғурмиш (уйғонган) – қаноат тимсоли бўлиб, дунё ишларидан зуҳду тақвони афзал кўрган дарвеш тимсолида намоён бўлган.

Кўринадики, муаллиф асарда нафақат дунё ишидан, балки бу тимсол орқали зуҳду тоат, қаноатнинг афзаллиги тўғрисида ҳам ўз фикрларида баён қилади. Жумладан, Ўзғурмиш ўзини саройга хизматга таклиф этган Кунтуғдига тўрт тилаги борлигини айтади. Булар қуйидагилар: нуқсонсиз тириклик, қарилксиз йигитлик, касалсиз эсон (омонлик) ва камчиликсиз бойлик.³ Бироқ айни пайтда у ўзини зиёрат қилишга келган Ўгдулмиш – вазирга “Халққа хизмат қилмоқ дарвешлар зиёратидан афзал” деган мазмунда маслаҳат беради. Хуллас, Юсуф Хос Ҳожиб ақл адолат билан бирга халққа хизмат қилмоғи керак, бироқ қаноат ҳам бир-икки дарвеш каби улус учун зиён қилмайди, демоқчи бўлади. Ўзғурмишнинг уйғоқ зот эканлиги ҳам унинг Ҳақни таниган инсон эканлигига ишоратдир.

Маълумки, Юсуф Хос Ҳожиб даврида тасаввуф дастлабки кўринишда, яъни зоҳидлик кўринишида куртак ёйганди. Шунинг учун Юсуфнинг дарвешини зоҳид бўлиши табиий эди. Бироқ, унинг маърифатли эканлиги Ўзғурмишнинг шунчаки зоҳид эмас, дарвеш дейишимизга асос бўлади. Унинг юқоридаги тўрт тилаги шаҳзода Сиддхарта Гаутама – Будданинг тахтни эгаллаб, юртга бош бўлишга таклиф қилганларга қарата айтган жавобининг айнан ўзи эканлиги⁴ ўша даврда энди шаклланаётган туркий тасаввуфда буддизм таълимотининг таъсири борлигини англатади. Асарда биз юқорида айтиб ўтган рамзлардан ташқари яхши сўзни – ипакка, ёмон (кўпол, нораво) сўзни – тиканга қиёслаш ҳам учрайдики, бу асарда рамзийлик ундаги етакчи адабий унсурлардан дейишимизга асос бўлади.

Туркий ёзма ёдгорликлар орасида Носируддин Бурҳониддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” деб номланган насрий асарида ҳам бир қатор рамзий тимсоллар берилган ва шу сабабли биз бу асар ҳақида ҳам тўхталиб ўтишга қарор қилдик. Асар муқаддимасида айтилишича, обида Хоразмда Работ ўғуз деган жойнинг қозиси Бурҳониддин ўғли Носируддин томонидан мусулмон динини қабул қилган мўғул бекларидан ҳисобланган Носируддин Тўқбуғанинг илтимосига кўра, ҳижрий 709 (милодий 1309-1310) йилда ёзилган.⁵ “Қисса” пайғамбарлар тўғрисидаги илк туркий тазкира бўлганлиги билан аҳамиятлидир. Унга асос қилиб муаллиф, албатта, Қуръони Каримда келтирилган бир қатор

¹ Хос Ҳожиб Юсуф. Кўрсатилган асар. – Б.152-165.

² Хос Ҳожиб Юсуф. Қутадуғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 169-171.

³ Хос Ҳожиб Юсуф. Кўрсатилган асар. – Б.575.

⁴ Ландау Ж. Будда қиссаси. Инглиз тилидан Жамол Камол таржимаси. // Сирли олам. 1991. – № 1. – Б. 48.

⁵ Фозилов Э. Сўзбоши. / Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – Б. 6

ривоятларни олади. Қуръонда бўлмаган тафсилотларни бошқа ривоятлардан, Абу Исҳоқ Нишопурийнинг “Қисас ул-анбиё”сидан, исломга оид китоблардан келтиради.¹ Асар бадиий адабиёт намунаси сифатида ҳам аҳамиятлидир. Сабаби унда тафсирилар, ҳикоятлар оддий баёнчилик услубида бўлмай, образли тилда сўзлайдиган бадиий асар талабларига жавоб берадиган ҳолда яратилган. Бу ҳақда адабиётшунос олим И. Остонақулов қуйидагиларни ёзади: “Қисаси Рабғузий” – бошдан-оёқ бир сюжет чизиғига эга бўлмаган асар. Ўттиз уч пайғамбар, тўрт саҳоба, етти тарихий шахс ва адабий қаҳрамонлар тўғрисидаги мустақил қиссалардан иборат бир неча ҳикоят ва ривоятлардан ташкил топган бўлиб, ҳар бир мустақил ҳикоят ёки ривоят мазмун жиҳатидан асосий қиссага боғланади.”² Асардаги шундай образли ифодалардан бири ундаги рамзий тимсолларидир. Жумладан, асардаги “Нуҳ ялавоч қиссаси”да айтилишича, Нуҳ тўфониде кема тешилиб қолади. Илон кулча бўлиб тешикни беркитади. Ва бу ёрдами учун Нуҳ а.с. унга дунёдаги “энг тотли эт” ейиш учун рухсат беради. Тўфон тингач, “энг тотли эт” нималигини татиб кўриб, аниқлаб келиш учун арини юборишади. У келавермагач, қалдирғоч уни излаб кетади. Йўлда арини кўрган қалдирғоч ундан ниманинг гўшти ширин эканлигини сўрайди. Ари одамнинг гўшти энг ширин эканлигини айтади. Қалдирғоч ҳийла билан арининг тилини чўқиб олади ва натижада унинг гапига ҳеч ким тушунмайди. Қалдирғоч эса арининг сўзларини гўё таржима қилгандек бўлиб, энг ширин гўшт қурбақанинг гўшти эканлигини айтади. Ваъда бўйича илонга қурбақа гўшти буюрилади.³

Бу ривоятнинг таъсири натижасида қалдирғоч нафақат адабиётимизда, балки халқимиз орасида ҳам “дўст” рамзига айланди. Унинг одамлар уйига келиб ин қўйишини ҳам ушбу ривоятга йўядилар. Ушбу асарнинг “Сулаймон қиссаси”даги “Сулаймон ва қаринча” ривоятида тимсолларга бундан-да оғир бадиий юк юклатилади. Унда Сулаймон – ҳукмронлик ва такаббурлик, чумоли (қаринча) – хокисорлик ва донишмандлик рамзи сифатида гавдаланади. Ривоятда айтилишича, Сулаймон (а.с)га чумолиларнинг улуғи қуйидагича саволлар беради:

- Сен Тангридан нимани сўрадинг?
- Ҳеч кимда бўлмайдиган даражада кўп мулким бўлишини сўрадим.
- Бу тилакдан ҳасаднинг иси келяпти. Яна нима тиладинг?
- Шамол сўрадим, менга бўйсундирди. Уни миниб, бир ойлик йўлни бир кунда босиб ўтаман.
- Ундан кўра маърифат уловини сўрасанг бўларди. Кўз очиб-юмгунча Аршга бориб-келардинг. Яна нима сўрадинг?
- Учар қушларга бошим узра соя қилишларини буюришини сўрадим.
- Кўкнинг соябонлиги сенга етмасмиди? Яна нима берди?
- Бир узук бердики, унинг шарофатидан жами махлуқот менга бўйсунарлар.
- Бу билан Тангри еру кўк, мағрибу машриқни сенга бердим. Унинг баҳоси бир кесак тошча демоқчи, халойиқ билсинларки, унинг баҳоси йўқ. (камбаҳо)...⁴ Ушбу мунозарадан “мазкур қиссалар тасаввуфнинг амалиётига хизмат қилувчи асарлар”⁵ эканлигини кўришимиз билан биргаликда асар туркий адабиётдаги рамзий тимсоллар қўлланадиган ва бадиий жиҳатдан бақувват асарлар қаторига кирганлигининг гувоҳи бўламиз. Ушбу асар туркий

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. I том. Тошкент: Фан, 1977. – Б.180.

² Остонақулов И. Қисас ар-Рабғузий. Фил.фан. ном.дисс. ... Автореферат. – Тошкент: 1993. – Б. 9.

³ Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – Б. 43-44.

⁴ Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Кўрсатилган асар. – Б. 36.

⁵ Остонақулов И. Қисас ар-Рабғузий – адабий асар. Фил.фан. ном.дисс. ... Автореферат. – Тошкент: 1993. – Б. 7.

адабиётда илк маротаба тимсолларнинг тасаввуфий маънода аксланганлиги билан ҳам аҳамиятлидир.

Уқоридагилардан келиб чиқиб, тадқиқотимизнинг биринчи бобига қуйидагича хулосалар чиқариш мумкин:

1. Биз Ибн Синонинг бадий ижодида Қуръони Карим орқали ислом фалсафасини, Форобий орқали юнон мутафаккирлари таълимотини ҳамда эронлик сўфийлар орқали қисман тасаввуф фалсафасининг таъсирини кўрдик. Биз кўриб ўтган қиссалардан аввалги иккитаси “Ҳайй ибн Яқзон” ҳамда “Тайр қиссаси”нинг ғояси юнон фалсафий тафаккури таъсирида яратилган. “Саломон ва Абсол”да эса тасаввуф таълимотининг таъсирини кўрамиз. Ушбу фикрлар қиссалардаги тимсолларга ҳам тааллуқли бўлибгина қолмай, нафс, жон ва ақл тимсоллари Ибн Сино ижодидаёқ бир бутун тизим сифатида шаклланган эди.

2. Ибн Сино ўз рисолаларини фақат шогирдлари ва яқин кишилари учун ёзган бўлиб, уни омма тушунишини зарур деб ҳисобламаган. Имом Ғаззолийнинг асарларида эса тимсоллар, аксинча, ўқувчи асарни яхшироқ тушуниши учун хизмат қилган. Ғаззолий ўз асарларида Ибн Сино қўллаган тимсолларни система сифатида айнан сақланиб қолди ва муаллиф уни мутлақо янги ғояга – тасаввуф таълимотига хизмат қилдиради. Лекин улар ҳали ҳам асосан муаллифнинг фикрини ўқувчига яққолроқ ифода этиш учун хизмат қилган бўлиб, асарда бадийлик омили биринчи ўринга чиқмади. Яъни бу асарлар бадий-фалсафий эмас, балки фалсафий-бадий асарлар эди.

3. Ибн Сино ва Ғаззолийдан фарқли равишда Аттор ижодида ҳикоятлар назмий тизмаларга солинди. Бу унинг бадийлик факторини кучайтиради. Зеро, ўрта асрлар адабиётшунослигида насрга қараганда назмнинг ўрни анча катта бўлган.¹ Шарқ адабиётининг “Калила ва Димна”, “Минг бир кеча” каби бадий асарларида тажрибадан ўтказилган ҳикоят ичида ҳикоят услуби жонлантирилди. Образлар қуюқлашди. Ҳикоятлар ва образлардан фалсафий-тасаввуфий маънолар чиқариш кучайди. Бадий фактор – шеърый санъатлар, образлилик ва ҳоказолар ривожланди.

4. Ибн Сино ижоди ва ундан таъсирланган тасаввуфнинг эпик адабиётида нафс, руҳ ва ақл ҳамда уларнинг мунозараси мавзуси Румийгача турли тимсол ва услубларда куйланди. Румий “Маснавийи маънавий”сининг ғояси – бошловчи ҳикоясининг ҳам асосини ушбу мунозара ташкил этади. Бироқ ҳатто Аттор ижодидан фарқли равишда “Маснавий” ҳикоятларида образлар бирдан сезиларли даражада кўпайди ва анча мураккаблашди. Бу ҳолат асарнинг нафақат фалсафий жиҳатдан мураккаблашувига, балки бадий қувватининг ошишига ҳам сабаб бўлди.

5. Тасаввуф адабиётидаги рамзий образлар Румий ижодида сон жиҳатидан кўпайгани ва сифат жиҳатидан такомиллашганлиги Румийнинг мухлиси ва шарҳловчиси (“Найнома”) Абдурахмон Жомий ижодига таъсир этмай қолмади, албатта. Бироқ биз унинг «Саломон ва Абсол» достонида Аттор анъанасининг давомини кўрдик. Сабаби, дoston ҳажман кичик, унда битта воқеа (“Илоҳийнома”, “Булбулнома”, “Гумгумнома” каби) баён этилади. Гарчи сюжет кичик ҳикоятлар билан бойитилган бўлса-да, у дostonнинг асл воқеасидан чалғитмайди. Жомий Аттор анъанасини ихчам ифода ва фалсафий мулоҳазаларнинг аниқлиги каби новаторлик билан бойитди.

6. “Қутадғу билиг” достонидаги рамзий тимсоллар: Кунтуғди – подшоҳ – адолат; Олтўлди – вазир – бойлик (қут); Ўғдулмиш – вазирнинг ўғли, кейинчалик вазир – ақл; Ўзғурмиш – дарвеш – қаноат тимсолларида келиши исломдан кейинги, айтиш мумкинки, дунёвий адабиётдаги илк рамзий тимсоллар системаси сифатида қўлланилганлиги аниқланди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1991. Т.7. – Б. 57.

Ўзғурмиш тимсолининг қаноат рамзи эканлиги туркий адабиётдаги илк тасаввуфий тимсол бўлиб келганлигини кўрсатади.

7. Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асаридаги ҳикоятларда тасвирланган қалдирғоч – дўст, илон – душман, чумоли – камтарин, донишманд каби рамзий тимсоллар ўзидан кейинги халқ одатлари ва ёзма адабиётга катта таъсир ўтказди. “Қиссаси Рабғузий” илк бор яхлит ҳолдаги тасаввуфий мазмунни акс эттирган асар эканлиги сабабли гарчи бир бутун система ҳолида бўлмаса ҳам, ундаги рамзий тимсоллар туркий адабиётда илк бор тасаввуфий маънони акс эттирган образлар мажмуи, деб хулоса чиқаришимизга сабаб бўлди.

8. Шу давргача бўлган рамзий тимсолларни тизим сифатида қуйидагича таснифлаш мақсадга мувофиқ:

а) инсон руҳияти билан боғлиқ рамзлар. Ақл, нафс ва руҳни мамлакатлар ва иқлимлар, инсон хусусиятлари эса турли ҳайвонлар (тўнғиз, ит) тимсолида талқин этилган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу тимсоллар Ибн Сино асарларидаёқ бир бутун система шаклини олган эди;

б) ҳайвонлар, қушлар тимсоллари (жонзотлар). Буларга бўри, бургут, оққуш каби тотемистик аҳамиятга молик бўлган тимсоллар ҳамда эчки, тулки, арслон, чумчуқ сингари рамзий аҳамиятга эга тимсоллар мисол бўла олади. Бундай тимсоллар бир қанча масал ва эртақларда бир хил ва бир-бирига яқин вазифани бажариши натижасида муайян маънода рамзлашган. Жумладан, арслон – мардлик, тулки – айёрлик рамзи ва ҳоказо;

в) диний тушунчалар билан боғлиқ рамзлар. Жумладан, “Авестода” тасвирланган Озар ва Атар номлари билан тимсоллашган олов – покланиш рамзи бўлса, навқирон, гўзал қиз тасвирида тасаввур этилган Ардвиссура Анахита – тўлиб оққан дарё, барака рамзи тарзида ифодаланган. Яна Варахран – куч-қудрат, Хаома – ҳаёт дарахти рамзларини ифодалаб келган. Қуръони Карим ва ислом дини билан боғлиқ ривоятлар асосида эса Юсуф – гўзаллик, Зулайхо – ошиқ рамзи, Исо – поклик, Хизр – умрбоқийлик, Айюб – сабр, Абу Бакр – садоқат, Усмон – ҳаё рамзи сифатида ифодаланган.

г) инсоннинг рамз сифатида ифодаланиши. Бунинг мисолини Подшоҳ – Аллоҳ, руҳ ва ақл тимсоларида, Саломон – руҳ, Абсол – нафс ёки ақл, хотин киши – нафс ёки шаҳват тимсолларида гавдаланганлигини кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, инсон хусусиятлари ҳам турли ошналар сифатида рамзий тимсол бўлиб қўлланган (Ибн Сино ижодида). Юсуф Хос Ҳожиб ижодида эса подшоҳ – адолат, вазир – давлат, ақл, дарвеш эса – қаноат тимсолларида гавдалантирилган.

II БОБ. “ЛИСОН УТ-ТАЙР” ДОСТОНИДАГИ РАМЗИЙ ОБРАЗЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

2.1. Худхуд образининг талқини ва ғоявий-бадий хусусиятлари

Бошқа тасаввуфий бадий асарлар сингари Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони ҳам бутунлай тасаввуфий асосга қурилган ва албатта, ундаги образлар ҳам мажозий тимсоллардир. Бу ҳақда тасаввуфшунос олим Н.Комилов: “Худхуд – пир тимсоли бўлса, ўттиз қуш солиқ муридлар тимсолидир. Аттор ва Навоий тасвирлаган етти водий эса солиқ руҳининг етти товланувчи манзараси – Илоҳга восил бўлиш бошқичлари, маърифат зиналарини билдириб келади ” деб фикр билдиради.¹ Бу тимсол ҳақида совет даври навоийшунослигида Н.Маллаев, А.Ҳайитметов, В.Зоҳидов, Ш.Шарипов каби бир қатор олимлар томонидан мулоҳазалар айтилган. Бироқ бу каби муносабатлар давр нуқтаи назаридан билдирилган бўлиб, унда образга “Навоийга замондош шайхларнинг аллегорик образи, шоир уларни бу тимсол орқали ўз достонида танқид қилган” деб баҳо бериш каби ноҳолис қараш устунлик қиларди.² Мустақиллик даври адабиётшунослигида ҳам Худхуд тимсолига турли хил қарашлар вужудга келди. Уни пайғамбар ёки ислом дини тимсолларида талқин этиш ҳам кузатилди.³

Биз Худхуд ҳақидаги ўз фикрларимизни айтишдан олдин бу тимсолнинг келиб чиқиш тарихига мурожаат қилсак. Навоийнинг “Лисон ут- тайр” достони генезис нуқтаи назаридан мутафаккир ватандошимиз Ибн Сино (980-1037)нинг “Тайр қиссаси”га бориб тақалишини навоийшунос Ш.Шарипов 1982 йилда нашр этилган рисоласида исботлаб берган.⁴ Ибн Синонинг “Тайр қиссаси”да қушларга ном берилмаган. Уларнинг раҳнамоси ҳам йўқ.

Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий қаламига мансуб “Рисолат ут-тайр” асарида муаллиф қушлар подшоҳининг номини конкретлаштириб, уни Анқо деб атайди. Бу асарда ҳам қушларга йўлбошчи бўлган образ йўқ.

Худхуд образини “Лисон ут-тайр” йўналишидаги дostonларга форс тасаввуф адабиётининг етакчи вакили, шоир ва мутафаккир шайх Фаридуддин Аттор Нишопурий (1119-1229) ўзининг шоҳ асари ҳисобланмиш “Мантиқ ут-тайр”га марказий қаҳрамон сифатида олиб кирди: “Шоирнинг мазкур мавзуни ривожлантиришга қўшган улушини белгиловчи омиллардан яна бири дostonда Худхуд образининг мавжудлиги билан характерланади. Худхуд асарнинг етакчи қаҳрамонларидан бири бўлиб, асарда тасвир этилган барча воқеа-ҳодисалар бевосита унинг фаолияти билан боғлиқ ҳолда берилган... Аттор Худхуд образини ушбу мавзу доирасига олиб кирар экан, биринчи галда у ҳақдаги Шарқ фольклори ва Қуръонда мавжуд (XXVII сура 20-оят) айрим тасаввурларга асосланади.⁵

Қуръони Каримнинг 27-сураси “Намл” (“Чумоли”) деб номланади. Суранинг изоҳида келтирилишича, унда “хусусан, Сулаймон алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг пайғамбари бўлиш билан бирга яна жамийки инсу жин ва паррандаю даррандалар оламига подшоҳ қилинганлиги тўғрисида ҳикоя қилинади ҳамда у зот билан Сабо мамлакатининг маликаси Билқис ўртасида бўлиб ўтган воқеалар ҳам тасвирланади.”⁶

¹ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.162.

² Бу ҳақда қаранг: Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – Б. 572-573.

³ Қобилов У. Илоҳиёт ва бадиият. – Тошкент: Ниҳол, 2008. – Б. 63.

⁴ Қаранг: Шарипов Ш. “Лисон ут тайр” дostonининг генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари. Тошкент: Фан, 1982. – Б.14

⁵ Шарипов Ш. Кўрсатилган асар. – Б. 17.

⁶ Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи: шайх Аловуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 2004. – Б. 418.

Маълумки, мана шу сурадаги оятлар асосида Сулаймон ва унинг ел кўтариб учувчи тахти, Сулаймон ва девлар, Сулаймон ва чумоли мавзуларидаги ҳикоятлар Шарқ, жумладан, форс ва туркий халқлар оғзаки ва ёзма адабиётида ҳам ривожланди. Бу туркумдаги ҳикоятлардан яна бири Сулаймон ва Худхуд ҳикоятидир.

Суранинг 20-27 оятларида Худхуд Сулаймон алайҳиссалом билмаган нарсани билгани, яъни Яман мамлакатидagi Сабо шаҳрида Билқис деган малика ҳукмронлик қилишини, унинг катта тахти борлигини ва маликанинг қавми қуёшга сажда қилишини кўрганлигини айтади. Оятда Худхуд ғоят ақлли ва зеҳнли қуш тимсолида тасвирланган. Шу боис бу образ форс-тожик ва туркий адабиётда зеҳнли, идрокли қуш образи сифатида ифодаланади. Аттордан кейин бу образга Мавлоно Жалолиддин Румий мурожаат қилди. Улуғ шоир ва мутафаккир “Маснавийи маънавий”сининг 1-китобида Сулаймон алайҳиссаломнинг Худхуд билан танишуви акс эттирилган ҳикоят бор.¹ Унда барча қушлар Сулаймон (а.с.)га фазилатларини айтиб, ўзларини таништиришади. Шунда:

*Худхуд айтди: ташласам кўкдин назар,
Мен кўрармен хоҳ баланд, хоҳ пастиди
Қайда сув бўлса агар ер остиди.*

Сулаймон (а.с.) унинг бу ҳунарини қадрлаб, ўзига йўлдош қилиб олмоқчи бўлади. Бироқ Худхуднинг бу даъвосига Зоғ қарши чиқади ва “Худхуд ер остидаги сувни кўрса, нима учун овчи тузоғини кўрмайди” дейди. Шунда Худхуд:

*Ҳақ – қазо ҳукмига зоғ мункир ўзи,
Ақли комил бўлса ҳам, кофир ўзи...*

*... Мен йироқдин домни кўргум бехато,
Гар кўзим кўр этмаса ҳукми қазо, - ²*

деб жавоб беради. Ушбу ҳикоятдаги мана шу қисқагина савол-жавобда Худхуднинг нафақат оқил, балки имонли зот сифатида акс этганлигини кўришимиз мумкин. Ва аксинча, у ақлли бўлса ҳам, тақдир ҳукмини тан олмаган Зоғни кофирлиги учун танқид қилади. Кўриниб турибдики, мавлоно Жалолиддин Румий Худхуд образини Қуръони Карим оятларидан таъсирланган ҳолда кичик ҳикоят орқали бўлса-да, мукамал талқинда ўқувчига етказган.

Худхуд тимсоли туркий адабиётга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Бунинг яққол мисоли Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” китобидаги Сулаймон ибн Довуд алайҳиссалом бобида намоён бўлади.³ Ушбу бобда Сулаймон алайҳиссаломнинг Худхуд билан мунозараси баён қилинади. Унинг Сулаймон (а.с.) ва Сабо мамлакатининг маликаси Билқис ўртасида воситачилик саргузаштлари келтирилади. Қисса Қуръони Карим оятларига асосланган бўлса-да, кўпгина қўшимча деталлар билан бойитилган. Бунинг натижасида Худхуд образи, ақлли, тадбиркор ва имонли, бироқ анчагина саркаш тимсол сифатида юзага чиқади. Баъзи ўринларда у ҳатто Сулаймон (а.с.)дан ҳам ақллироқ қилиб тасвирланади. Бу ўринда Сулаймон образи адолатли ва оқил подшоҳ, Худхуд тимсоли эса донишманд сўфий образларини кўз олдимизга келтиради.

¹ Румий Мавлоно Жалолиддин. Маснавийи маънавий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Meriyus, 2005. – Б. 45.

² Румий Мавлоно Жалолиддин. Кўрсатилган асар. – Б. 45.

³ Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – Б.47.

Турк адиби Гулшаҳрийнинг “Мантиқ ут-тайр” достони Атторга жавоб тарзида ёзилган илк туркий дoston бўлиб, унда ҳам Худхуд – қушлар йўлбошчиси тимсолида гавдаланади. Муаллиф ушбу дostonда Худхудни ақл тимсоли, деб баҳолайди.¹

Аттор дostonидаги Худхуд образи ҳам “Намл” сураси асосида яратилган. Аттор Худхудни асар дебوحасида:

*Марҳабо, Худхуд, ҳақиқат элчиси,
Жумла водийларда қушлар йўлчиси.*

*То Сабо етгунча ул сайринг на хуш,
Шоҳ бирлан мантиқут-тайринг на хуш²*

деб таърифлайди.

“Соҳиби сирри Сулаймонсан, ажаб” сатрида Аттор Худхуднинг Сулаймон пайғамбар орқали азал асроридан баҳраманд бўлганлигини таъкидламоқда. Бироқ Аттор Худхудни Қуръони Каримдаги Сулаймон билмаган асрорни (Сабо шаҳри, унинг маликаси Билқис ва аҳолисининг куёшпарастлигини) билгувчи қуш эканлигини эътиборга олиб, уни оддий хабарчиликдан комил йўлбошловчи даражасига олиб чиқадики, Худхуд образи билан боғлиқ кўриб ўтганларимиз муаллифларнинг асарларида бу қадар тубдан қайта ишлаш кузатилмайди. “Жумла водийларда қушлар йўлчиси” сатрларида бу ният намоён бўлади. Худхуднинг қушларга Симурғдан хабар бериши унинг камолотидан дарак беради. Аттор “Булбулнома” деб аталган кичик маснавийсида ҳам Худхудни камолотга етган сўфий сифатида тасвирлайди ва уни дунёвий ишқ асири Булбулга қарши қўяди.³ “Мантиқ ут-тайр”да Худхуд тилидан Аттор назаридаги тасаввуфий масалалар, жумладан, тажаллий фалсафаси:

*Битта нар тушди қанотидин ҳамон,
Тутди жумла шаҳру кўйларни сурон.*

*Ҳар кишиким кўрди, андин олди нақш,
Ҳар киши бир ўзга суврат солди, нақш.⁴*

ишқи ҳақиқий билан ишқи мажоз ўртасидаги фарқ:

*Гул деган не эрмиш ул, соҳибжамол,
Ҳусни рўйи ҳафтада топгай завол.*

*Бўйла бир ишқдан завол келгай фақат,
Аҳли комилға малол келгай фақат.⁵*

каби тасаввуфий мулоҳазалар баён этилади.

¹ Қаранг: Ш. Шарипов “Лисон ут тайр” дostonининг генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1982. – Б.21.

² Нишопурий Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. Форсидан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржумаси. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 59.

³ Нишопурий Фаридуддин Аттор. – Кўрсатилган асар. – Б.71

⁴ Бу ҳақда қаранг: Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. – С. 352.

⁵ Аттор Фаридуддин Нишопурий. Мантиқ ут-тайр. Форсидан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржумаси. – Тошкент: Фан, 2006. – Б.68.

Аттор ижодида ушбу образ биз юқорида кўриб ўтган талқинлардан, аввало, мукаммал ва муфассаллиги билан фарқланади. Худхуд кушларни Симуруғ (Ҳақ) сари бошқарар экан, дostonдаги воқеалар ривожидан аввалда унинг комил йўлбошчи эканлиги намоён бўлади. У кушларнинг оддий саволларига, масалан, ғознинг “Сув менга макон, демак мен покман, шундай экан, менга Симуруғ нима керак?” деган мазмунда берган саволига чуқур фалсафий мушоҳада билан якунланадиган дунёнинг бир томчи сувга арзимаслиги ҳақидаги ривоят билан жавоб беради.¹ Худхуд Атторнинг инсон ва илоҳ муносабатлари, инсон ва унинг камолоти, инсон ва олам тўғрисидаги фикрларини асосий баён этгувчи образ эканлиги билан ҳам бу дostonда характерлидир. Айтиш мумкинки, Атторнинг бу асардаги имкониятлари ҳеч қайси образда Худхудчалик аниқ ва равшан намоён бўлмаган.

Маълумки, “Лисон ут-тайр” “Мантиқ ут-тайр”га жавоб тарзида битилган асардир. Мана шу ҳақиқатга асосан, “Лисон ут-тайр” тасаввуф назарияси, амалиёти ва адабиёти ўз чўққисига кўтарилган даврнинг мутафаккир фарзанди бўлмиш Навоийнинг, тасаввуф нуқтаи назаридан туриб қараган Яратган ва яралмиш, олам ва одам, фано ва бақо ҳамда бошқа масалалар тўғрисидаги фикрларининг асоси ифодаланган дostonдир. Ушбу дostonнинг марказий қаҳрамони ҳисобланмиш Худхуд образига эса, ҳеч бир истисносиз, мана шу асос фикрларнинг-да қаймоғини баён этиш, яъни шоир эстетик идеалини бадий тасвирлаш вазифаси юклатилган.

Навоий Аттордан фарқли равишда ўз дostonини кушларга хитоб билан бошламайди. Шу сабабли Худхуд унинг дostonига хийла кейинроқ – кушлар мажлисда жой таллашиб, келишмовчиликка борганлари саҳнасида кириб келади. Бу келишмовчиликларнинг сабаби уларнинг подшоҳи (шаҳи соҳибшукуҳ) йўқлигида эди. Бундай подшоҳ бормикин ўзи? Бўлса, қаерда экан? Мана шунда мажлисга, айна пайтда дoston воқеаларига ҳам Худхуд кириб келади. Навоий ҳам уни Аттор каби олқишлаб қарши олади:

*Худхуд ул нури хираддин баҳраманд,
Роҳбарлиғ афсаридин сарбаланд.*

*Зотида иззат шараф меърожидин,
Бошида зевар ҳидоят тожидин.*

*Жаброилосо аён юз ноз анго,
Қурб арши авжида парвоз анго.*

*Кирди ул мажмаъ аро девонавор,
Шамъи мақсуд васфида парвонавор.²*

Эътибор берсак, Навоий бу ерда Худхудни Муҳаммад пайғамбарга Жабройил сирдош бўлгани каби, у Сулаймон (а.с.)га шундай ҳамроз дея таъкидлайди. Ва бошқа салафлари каби Худхуднинг улуғлигини Сулаймон пайғамбар ва Сабо мамлакати билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Воқеалар ривожидан Навоий талқинидаги Худхуд Аттор Худхудиди каби кушларни Симуруғ сари сафарга даъват этади. Йўл оғирликларига чидолмай, қайтмоқчи бўлган кушлар узрини тинглаб, саволларига жавоб бериш асносида уларни янгитдан

¹Аттор Фаридуддин Нишопурий. – Кўрсатилган асар. – Б.71.

²Аттор Фаридуддин Нишопурий. Мантиқ ут-тайр. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 77.

³Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2001. Т. 12. – Б. 35.

сафарга руҳлантиради. “Қушлар диққат ила сўрғонларидин сўнгра Худхуд Симурғдин нишоналар айтқони” бобида Худхуд тилидан қуйидаги байт келтирилади:

*Иш улукдир, шоҳ улук, даргоҳ улук,
Йўл қотиқ, водий узун, дилхоҳ улук.*

Демак, Худхуд илоҳ ва унинг даргоҳи улуғлиги сабабли, водий узун ва йўл қаттиқ – машаққатли бўлади, дейди. Бу ўзига хос огоҳлантириш эди. Қушлар ҳам бу йўлга ўз ихтиёрлари билан кирганларига иқрор бўлишади:

*Киргобиз ул шоҳ йўлиға жон била,
Жон овучлаб дийдаи гирён била.¹*

Демак, Худхуд уларни Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат, Фақру фано водийлари оша саёҳат қилдиран экан, руҳан чиниқтириб, Симурғ васли учун восилликка тайёрлайди.

Худхуд ҳар бир қуш билан яккама-якка суҳбат қуран экан, у билан Симурғни боғлаб турган риштадан гап бошлайди ва ана ўша ришта туфайли унинг Симурғга боғлиқлигини, унинг висолига қараб интилиши даркорлигини тарғиб қилади. Хулоса қиладиган бўлсак, совет навоийшунослари айтгани каби, Навоий Худхудни ҳеч қачон аллегория йўли билан ўзига замондош шайхлар мисолида танқид қилмаган, балки ушбу образни салафлари анъаналаридан чекинмаган ҳолда янги ва ўзига хос ифодалар билан талқин этган. Биз қуйида, Навоий талқинидаги Худхуд тимсолининг мана шундай анъанавий ва ўзига хос хусусиятларини кўриб ўтаемиз.

Бу образдаги анъанавий хусусиятлардан *биринчиси*, унинг Қуръони Карим оятлари асосида, Сулаймон алайҳиссаломнинг ҳамсуҳбати, унинг Сабо мамлакатига юборган элчиси сифатида тасвирланганлигидир. Бу Худхуд образи билан боғлиқ кўриб ўтганимиз барча муаллифлар асарларида намоён бўлади. Навоий бу жиҳатга дostonнинг уч ўрнида: Худхуд дoston воқеаларига кириб келаётганда, яъни XV бобнинг аввалида, XVI бобда ҳамда LXXXVI бобда, яъни водий қийинчиликларидан иккиланган қушларнинг дастлабки саволига жавоб тарзида тўхталиб ўтади.

Иккинчидан, Худхуднинг донишманд киши образида гавдаланганлигидир. Биз буни Аттор, Рабғузий ва Румийнинг асарларида ҳам кўрдик. Навоий талқинидаги Худхуд ҳам ҳозиржавоб, донишманд ва закий. У худди Атторнинг Худхудди каби қушларнинг оддий саволларига фалсафий жавоблар қайтаради.

Учинчидан, ҳар иккала талқинда ҳам Худхуд асарнинг марказий қаҳрамони ва дostonдаги бошқа қушларга йўлбошчи тарзида ифодаланган. Бироқ Атторнинг Худхудди қушларга ўз-ўзича раҳнамо. У Сулаймон алайҳиссаломнинг элчиси ва ҳамсуҳбати бўлганлиги учун ҳам бундай вазифага сазовор. Қушларнинг қуръа ташлашлари ҳам бунда фақатгина рамзий аҳамият касб этади. Навоийнинг Худхудидан эса йўлбошчи бўлишини қушларнинг ўзлари илтимос қилишади. Балки бу ҳолат раҳнамо (пир) танланиши жараёнининг Аттор ва Навоий замонидаги тасаввуф амалиёти билан боғлиқдир.

Худхуднинг комил йўлбошловчилигини яна бир далил орқали кўраемиз. Яъни ҳар икки асарда қушлар йўл бошида қийинчиликлардан иккиланиб, узр сўрашганда, уларнинг ниятлари асосан, Симурғ сари сафардан қайтиш эди. Худхуд уларнинг узрини тинглаб,

¹ Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2001. Т. 12. – Б. 36.

ҳар бир қушнинг баҳонасини асосизга чиқаргандан кейин ва, айниқса, шайх Санъон ҳикоясидан сўнг сойир қушларнинг руҳиятида анчагина ўзгариш содир бўлганди. Энди уларнинг саволлари қайтиш ҳақида баҳона эмас, балки йўлдаги машаққатларни енгиш ва Симуруғ сари бориш масалаларига алоқадор эди. Саволлар ҳар икки дostonда айнан бир хил, яъни ижтимоий саволлардан фалсафийликка қараб кўтарилиб боради. (“Мантиқ ут тайр”. Ўн учинчи - ўттиз саккизинчи мақолалар,¹ “Лисон ут тайр” LXXVIII-CXLVIII боблар).² Бу лавҳа ҳар иккала дostonда ҳам энг узоқ давом этган лавҳа ҳисобланади ва айнан мана шу жойда Худхуднинг комил йўлбошловчи эканлиги яққолроқ намоён бўлади.

Тўртинчидан, ҳар икки асарда ҳам биз Симуруғни кўрмаймиз, лекин Худхуд тимсоли иккала асарда ҳам ҳар бир солиқ қуш билан Симуруғ ўртасида боғловчи ришта вазифасини ўтаган. Бу унинг қушларнинг саволларига берган ҳар бир жавобида, сўзининг исботи учун айтган ҳар бир ҳикоятида намоён бўлади. Бу ҳолат муаллифларнинг даҳо ижодкорлигидан (марказий қахрамоннинг бош қахрамон ва асардаги бошқа образлар ўртасидаги алоқасини таъминлаганлигида) ва тасаввуф назариясининг пухта билимдонлари эканлигидан далолат беради.

Демак, Навоий Қуръони Каримдан илҳомланган салафлари Аттор, Рабғузий, Румийлар талқинидаги Худхуд образининг анъанавий асосларини сақлаб қолган ҳолда ўзига хос ва ҳаётий талқинлар билан бойитди. Шу ўринда биз ушбу ўзига хосликни герменевтик нуқтаи назардан талқин этишга ҳаракат қилдик. Маълумки, герменевтикада образга берилган талқинлар хилма-хил ва кўп маъноли бўлиб, ҳатто бу маъноларнинг бири иккинчисига зид бўлиши ҳам мумкин. Бу биз англамоқчи бўлган бадий ҳақиқатни юзага чиқаришга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради.³

Бундай ўзига хослик биринчи ўринда Худхуд тимсолининг шахсиятида намоён бўлади. Яъни у доно, закий ва аслзода (Сулаймоннинг элчиси) бўлганига қарамасдан, анча камтарин ва камсуқум. Аттор талқинидаги Худхуд ўзини-ўзи таърифлаб, Сулаймонга маҳрам бўлганлигини, унинг олдида иззати баланд эканлигини таъкидлайди, натижада, Ҳақ асроридан хабардорлигини айтади. (Биринчи мақола. Худхуднинг қушларга хитоб этгани.)⁴ Навоий эса “Лисон ут-тайр”да бу таърифни бошқа қушлар тилидан беради (XVI боб)⁵.

Навоий талқинидаги Худхуд дoston қахрамонлари бўлмиш солиқ қушларнинг инжиқлик билан берган саволларига ҳам, ўзларини такаббурлик билан таъриф-тавсиф қилишларига ҳам чидайди. Сиполик билан жавоб қайтаради. Атторнинг Худхудидан фарқли равишда сомеларига қаттиқ гапирмайди. (XXXIII – LXXIV боблар)⁶ Дунёвий ва диний билимлари етарли бўлса ҳам, уни ноўрин намоийш қилмайди, фақат берилган саволларгагина жавоб беради. Шунда ҳам дostonда унинг донишмандлиги етарлича намоён бўлади. Бу фазилат, яъни камтаринлик комил инсон ахлоқининг муҳим сифатларидан бўлиб ҳисобланганлиги⁷ ҳам Худхуд Навоий талқинидаги комил инсон тимсолида намоён бўлганлигидан далолат беради.

¹ Аттор Фаридуддин Нишопурий. Мантиқ ут-тайр. Насрий баён. Форсийдан Н.Комилов ва М.Маҳмудов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2006. – Б. 61-170.

² Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1996. Т.12. – Б.95-212.

³ Бу ҳақда қаранг. Эркинов А. Алишер Навоий “Ҳамса”сининг XV-XX аср манбалари. Фил фан. докт. ... дисс. ... – Тошкент: 1998. – Б. 15-40.

⁴ Аттор Фаридуддин Нишопурий. Мантиқ ут-тайр. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 64-65.

⁵ Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1996. Т.12.– Б. 34.

⁶ Навоий Алишер. Кўрсатилган асар. – Б. 35-43.

⁷ Бу ҳақда қаранг: Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20 томлик. – Тошкент, Фан, 2001. Т. 17. – Б.21.

Иккинчидан, Навоийнинг Худхуди юксак ирфоний мушоҳадаларни содда ҳаётий мисоллар, воқеалар орқали тушунтириб беради, у ҳар бир қушнинг ўз даражасига қараб сўзлайди. Бунга оддий мисол унинг *Ўрдакнинг*:

*Сувдадир мақсудима чун етмагим,
Бас хатодир ўзга ён азм этмагим,¹*

деган узрига

*Пок эсанг недир суға чўммоқ ишинг,...
... Эр эсанг оллингдатур баҳри фано,
Чўмғилу қилғил ўзингни ошино²*

деб жавоб беришида намоён бўлади.

Учинчидан, Аттор ўз достонида асар сюжетини ҳеч бир воқеасиз қушларни таърифлаш билан бошлайди. Уларни Ҳақ сари сафарга даъват этади. (Дебоча. Қушларга хитоб.)³ Навоий эса қушларни таърифлаш вазифасини Худхудга юклайдики, (XXII-XXXII боблар)⁴ бу дostonнинг мантиқий кучини ва ушбу тимсолнинг асардаги бадиий-эстетик қувватини оширишга сабаб бўлади.

Тўртинчидан, Атторнинг Худхуди ҳеч бир сўроқсиз ўз-ўзидан Симурғни таърифлайди ва у қушларга подшоҳ бўлишга арзигулик эканлигини, фақат унинг ёнига бориш кераклигини айтиб, қушларни бу йўлга тарғиб қилади. Симурғнинг Чин мамлакатидан жилва қилиши воқеасини сўзлаб беради. (Худхуднинг қушларга хитоб этгани.)⁵ Навоий талқинидаги Худхуд эса Симурғ таърифини ҳам қушлар савол бергандан сўнг айтади ва бу ҳолатга муаллифнинг ўзи ҳам алоҳида урғу бериб, боб сарлавҳасига чиқаради. (XVII боб. Қушлар диққат ила сўрғондин сўнгра Худхуд Симурғдин нишонлар айтқони.)⁶

Бешинчидан, Аттор достонидаги воқеалар етти водийга келганда Худхуд тимсолининг вазифаси тугайди. Шундан сўнг дostonда қушлар раҳнамосиз ҳаракат қиладилар. Балки бу Аллоҳ васлига яқинлашаётган соликнинг раҳнамога эҳтиёжи қолмаслиги тўғрисидаги атторона фикрдир. Бироқ Навоий талқинидаги Худхуд ўзи эргаштирган қушларни энг охирги лаҳзада, яъни улар фано водийсида ноумидликка тушганларида ҳам қўллаб-қувватлайди. Умидлантиради. Мана шу умид қувватида қушлар мақсадга эришадилар. Бу хусусият ушбу тимсолнинг комил инсонликдан ташқари Ҳаққа етган муршид маъносига келаётганлигига ҳам мисол бўла олади. Бу ҳақда Навоий “Қушларнинг фано хусулидин бақо вусуилга еткони” бобида, уларнинг висолга эришганликларини таърифлар экан,

*Ҳам аларда бор эди мардоналиқ,
Ҳодий комилда ҳам фарзоналиқ,⁷*

деб Худхудни комил йўлбошчи сифатида баҳолайди.

¹ Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1996. Т.12.– Б.84

² Навоий Алишер. Шу асар. Б.85

³ Аттор Фаридуддин Нишопурий. Мантиқ ут-тайр. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 59-63.

⁴ Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1996. Т.12.– Б.43-51.

⁵ Аттор Фаридуддин Нишопурий. Мантиқ ут-тайр. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 65-69.

⁶ Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1996. Т.12.– Б 35-39.

⁷ Навоий Алишер. Шу асар. Б 267.

Яна бир ўзига хослик шундан иборатки, ҳеч қачон, ҳатто жамоавийликни ёқлайдиган нақшбандийлик тариқатида ҳам Ҳаққа етиб бориш йўли жамоавий эмас, индивидуал йўлдир. Демак, дostonдаги қушлар – кишилар, солиқлар тимсоли эканлигини инкор этмаган ҳолда, бошқа маънода (зеро, юқорида айтиб ўтганимиздек, бадий матнда маъно бир эмас, бир нечта бўлиши кўпгина олимлар томонидан қайд этилган.¹) бир кишининг турли хулқ-атворларининг тимсолида гавдаланган бўлиши ҳам мумкин. Бу ўринда Худхуд ўз-ўзини тарбиялаётган нафс (нафси лаввома)² ёки Роббисини таниётган руҳ тимсоли, дейиш ҳам мумкин.

Адабиётшунос олим Ш.Шарипов “Лисон ут-тайр” дostonинг генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари” китобида таъкидлаганидек, “Худхуд образига Навоийнинг фалсафий масалаларга оид қарашларини ифода этувчи бадий восита сифатида қараш мумкин”.³ Хусусан, Навоий ўзининг худбинлик ва зоҳирга бино қўйиш, хилватнишинлик ва узлатнишинликка муносабат, молу мулкка, амал-мартаба ва куч-қудратга ружу қўйишнинг зарари, зеб-зийнатга ўчлик ва шаҳватпарастликдан нафратланиш, беҳунарлик ва беғайратликни қоралаш ҳамда бошқа бир қатор ижтимоий фикрларини, ишқ олдида шоҳу гадо баробарлиги, нафс ва шайтоннинг солиқка муносабати, етти водий таърифи, фақру фано ва бақо ҳамда инсон ва унинг камолотига оид фалсафий фикрларини, ваҳдат ул-вужуд ва тажаллий назарияларига доир дурдона ирфоний мулоҳазаларини дostonда Худхуд тилидан ифода этади. Демак, Худхуд образининг яна бир қирраси – уни муаллифнинг дostonдаги биринчи рақамли тимсоли дейиш ҳам мумкин.

2. 2. Симуруғ образи ва унинг талқинлари

Шарқ адабиётида бир бадий тимсолнинг бир қанча маънолар билдириб келиш (полифония) ҳодисаси кўплаб учрайди. Шундай бадий тимсолларга Симуруғ образи ҳам мисол бўла олади. У ҳақда “Жаҳон халқлари мифлари” энциклопедиясида куйидагича маълумот берилган.

Симуруғ – Эрон мифологиясида сеҳрли, барча нарсага қодир қуш рамзи сифатида тасвирланади, Ахурамаздага тенглаштирилади. У Евросиё мифологиясида бургутсимон тумшукли, катта қанотли, баҳайбат ва патлари ҳам сеҳрли бир қуш тарзида тасвирланади. Ҳаёт дарахти, осмон ва муқаддас тоғ рамзлари билан бирга акс эттирилади. XIII-XIV асрлардаги тасвирий санъатда кўпинча Симуруғнинг аждар, сфинкс каби махлуқлар билан жанги тасвирланади.⁴

Биз Симуруғнинг илк ёзма шаклини зардуштийларнинг муқаддас китоби “Авесто”да кўраимиз. Унинг яшт қисмида “Варахран алқови” (“Бахран яшт”) мавжуд. Унда Зардуштнинг “Бу дунёда энг кучли, жанговар ким?” деган саволига Ахура Мазданинг Варахран – Бахран тангриси деб жавоб бериши ва бу жавобга далил сифатида Бахран тангрисининг Зардушт

¹Бу ҳақда қаранг: Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1- китоб. – Тошкент: Ёзувчи, - 1996; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 46; Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Фил фан. док. ... дисс. Тошкент: 1998.

²Бу ҳақда қаранг: Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 39.

³Қаранг: Шарипов Ш. “Лисон ут тайр” дostonининг генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1982 – Б.14

⁴Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х томах. 2-том.. – Москва: Наука, 1988. – С.436.

хузурига бир неча қиёфада келиши тасвирланган.¹ Бу қуш ҳақида қуйидагича изоҳ берилади: “Варағн – мифологик қуш. У “қушларнинг қуши” деб таърифланади “Авесто”да. Унинг пати сеҳрли кучга эга деб тушуниланган. Кимки ихлос билан Варағн патини олиб, танаси бўйлаб, у билан сийпаса, душманларнинг сеҳр-жодуси, илму амалларидан қутулади, куч-қудратга тўлади. Унга омад кулиб боқади, майдонда довьорак бўлади, зўравон ёки қотил уни ўлдирмайди. У ўз душманларини маҳв этади”.²

Демак, бизнингча, ушбу кучли, жанговар, ғайритабиий қуш Симурғ образининг мифологик тимсол сифатида яратилишига асос бўлган. Натижада, Симурғ патининг олтин, қумуш ва бошқа қимматбаҳо металллардан экани, унинг ярим подшолик мулкига тенглиги (қимматбаҳолиги), пати билан сийпалса, жароҳатнинг битиши (шифобахшлиги), пати қуйдирилса, соҳибининг етиб келиши (мўъжизакорлиги) каби хусусиятлари ҳақида тасаввурлар пайдо бўла бошлади. Патнинг хусусиятлари ҳақидаги тасаввурлар нафақат Симурғ тимсолига тамал тоши бўлиб хизмат қилди, балки форсий-туркий халқлар орасидаги кўпгина одатларнинг, жумладан, болаларнинг бош кийимларига қуш патларини қадаб қўйиш (бало-қазодан асраш рамзи сифатида), подшоларнинг бошларига жиға (шоҳона дасторга қимматбаҳо тош билан бирга қадаладиган товус ёки бошқа қуш пати) - уларнинг илоҳий ҳимоят остида эканликларини билдириш учун бир восита бўлиб хизмат қилди. Худди шу яштнинг XV бобида Саэна қуши ҳақида ҳам гап боради:

*Намозимиз Баҳромга –
Ахура яратганга.
Улкан Саэна қуши
Ёмғирли булутдаин,
Тоғни қоплаган каби
Тўлдиради Варахран
(Имонлиларнинг уйин)
Молу қўйю қут билан.*

Изоҳ: “Саэна ирғга – эртақлардаги синмурғ – симурғ – семурғ қушининг “Авесто”даги кўриниши. Унинг улкан қанотлари сояси фаровонлик, тўқлик келтирувчи ёмғирли булутга ўхшатишмоқда”.³ “Худди Саэна қуши каби”, деб эслатилишидан шунга ўхшаштиқи, Симурғ ҳақида «Авесто»нинг тўлиқ матнида кўпгина таъриф-тавсиф бўлиши керак. Саэна ирғганинг ёмғирли булутдаин фаровонлик белгиси эканлиги ундан кейинги оғзаки ва ёзма адабиётга бу тимсолнинг ижобийлик хусусияти янада ортишига хизмат қилган.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида, хусусан, эртақларда Симурғ тимсолини давлат қуши, Бахт қуши, Булбулигўё каби вариантларда кўришимиз мумкин.⁴ Бу вариантларда Симурғ гоҳ подшоҳларни ўзига жалб этадиган, бир пати ярим подшоликка тенг ноёб қуш тасвирида (“Кенжа ботир”), гоҳ бош қахрамоннинг ҳомийси ва ҳимоячиси қиёфасида (“Тулиқаҳқаҳ”), гоҳ инсонни ўзига мафтун этадиган сайроқи ва гўзал қуш тимсолида (“Қора холли от”)

¹ Бу ҳақда қаранг: Ишмурадов М. Авестода мифологик қатлам (табиат культлари асосида). Фил.фан. номз. ... дисс. Тошкент: 2002. – Б. 27.

² Авесто. Яшт китоби (Худо Ахура Мазда ва у яратган маъбудлар шаънига алқовлар). Ўзбек тилига илмий-изоҳли таржима. Мирсодиқ Исҳоқов таржимаси. Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 100. 3-изоҳ.

³ Кўрсатилган манба. – Б. 101. 4-изоҳ.

⁴ Булбулигўё. Ўзбек халқ эртақлари. Тузувчи – ф.ф.к. М.Маҳмудов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – Б. 202; 215-216; 220; Ўзбек халқ эртақлари. Тузувчилар: М.И.Афзалов, Х.Расулов. Биринчи жилд. Тошкент, Ўзадабий-нашр – 1963. – Б.17-20; 210-215.

келади. “Шоҳнома” мотивлари асосида яратилган “Семурғ” эртагида эса у Зол ва Рустамга ёрдам берувчи донишманд қуш сифатида акс эттирилган.¹

“Калила ва Димна”даги бир ҳикоятда Симурғ қушларнинг подшоси тимсолида ифодаланади. Қушлар унинг ҳузурига учиб бориб, болаларини илон еб кетаётганлигини айтиб, ундан ёрдам сўрашади. Симурғ уларга ёрдам беролмагандан сўнг, қушлар бу ишни ўзлари ҳамжихатлик билан бажаришади.² Кўринадики, бу тимсол форсий ва туркий халқлар адабиёти билан чекланиб қолмасдан, ҳинд эртақларига ҳам таъсир ўтказган.

Бадиий адабиётдаги Симурғ тимсолини илк бор улуғ форс шоири Абулқосим Фирдавсий “Шоҳнома”да тасвирлайди. Сюжетда тасвирланишича, Шоҳноманинг асосий қаҳрамонларидан бири паҳлавон Сом сочлари, қошу киприклари оппоқ ўғил кўради. Бундай ҳолатдан уялган ота ўғлини саҳрога ташлаб келади. Маълум вақтгача она шер уни сути билан боқади. Шундан кейин саҳрода чақалоқни кўрган Симурғ уни ўз уясига олиб чиқиб, тарбиялайди.³

Фирдавсий ижодида фольклордаги кўпгина анъаналар бирлаштирилганлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Биринчидан, Фирдавсийнинг Симурғи – ноёб қуш. У бошқалардан ажралиб туради: юксақда – “Элбурз тоғининг учи”да яшайди.

У қушлар подшоси: Ҳамма қушлардан улуғвор, улкан, кўрқмас, емиши қулон, қўй каби жониворлар.

У доно: саҳрода ётган чақалоқни кўргани заҳоти унинг Сомнинг ўғли эканлигини, отаси ташлаб кетганлигини англайди, уни тарбиялайди, одамзод тилини ўргатади, отаси излаб келгач, унга бир қанча насиҳатлар қилиб, Сомга топширади.

У нажоткор: одам боласини чақалоқлигида ўлимдан қутқариб қолади, ўз уясида тарбиялайди, ҳатто Достон (Зол)нинг отасига топширгандан кейин ҳам унга ва ўғли Рустамга кўп ёрдам беради. Ва ниҳоят, у мўъжизакор қувватга эга: одамзод тилини билади, ҳатто келажакни кўриш қобилиятига ҳам эга, пати куйдирилганда етиб келади, она қорнини ёриб, Рустамни олишларида ёрдам беради.

Маълумки, фалсафий-ирфоний адабиётнинг ривожланишида Ибн Сино “Тайр қиссаси”нинг ўзига хос ўрни бор. Ушбу рисоладаги бир лавҳа эътиборимизни тортди: “Биз кирган саройнинг кенглигинию гўзаллигини тавсифлаб бериш қийин. У саройдан ўтганимиздан кейин кенг ва ярақлаган бир сарой дарвозаси очилди. Бунга кўзимиз тушганда олдинги кўрган саройимиз анча тор, кичкина туюлди. Ниҳоят, подшо ҳузурига етдик. Парда кўтарилиб, подшо жамолини кўргач, ҳаммамиз беҳуш бўлиб қолдик. Ҳайтовур, унинг ўзи дардимиздан огоҳ бўлиб, ўз лутфи билан ҳушимизга келтирди.⁴ Қиссада гарчи номи келтирилмаган бўлса-да, унинг улуғворлиги ва қушларнинг подшоси эканлигидан бизга Симурғни эслатади.

Ибн Синонинг қиссасида қушлар маъжозий бўлиб, ҳақиқий маъноси инсонларнинг руҳларидир. Демак, қушлар подшосининг тимсоли улуғ ва қудратли Яратгувчининг рамзий тимсолидир. Бу тимсолни символик маънода Шарқ адабиётида илк марта Ибн Сино кўллади. Бироқ бу тимсол ҳали ирфоний-тасаввуфий маъно кашф этмаганди.

¹ Ўзбек халқ эртақлари. Тузувчилар: М.И.Афзалов, Х.Расулов. Иккинчи жилд. Тошкент, Ўзадабийнашр – 1963. – Б.426.

² Калила ва Димна. Нашрга тайёрловчи: С.Ғаниева. – Тошкент: Истиқлол, 1994. – Б. 85.

³ Фирдавсий Абулқосим. Шоҳнома. Форсийдан Шоислом Шомуҳаммедов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. – Б.143, 148; 170-171.

⁴ Ибн Сино. Тайр қиссаси. / Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. Тўпловчилар Н.Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Фан, 2003. – Б. 118.